

# Van strijd, beschaving en gezelligheid

Veranderende vormen van politiek in de stad Delft, 1885-1915



Johan van de Worp  
S0705330

*Masterthesis (research)*  
*Political culture and national identities*  
*Prof. dr. H. te Velde*  
*December 2013*

*Foto voorzijde: <<http://www.architectuurgidsdelft.nl/?menuid=467>> laatst bezocht op 18 december 2013)*

# Van strijd, beschaving en gezelligheid

Veranderende vormen van politiek in de stad  
Delft, 1885-1915

Masterthesis (research)  
Political culture and national identities  
Prof. dr. H. te Velde

Johan van de Worp  
Maredijk 133a  
2316 VX Leiden  
[johanvandeworp@gmail.com](mailto:johanvandeworp@gmail.com)  
s0705330

December 2013



## INHOUDSOPGAVE

Inleiding .....	7
Hoofdstuk 1 Een bloeiende stad: het economische en politieke leven in negentiende-eeuws Delft .....	16
1.1 De sociaaleconomische context van Delft .....	16
1.2 De geleidelijke politisering van het Delftse bestuur .....	20
1.3 Van conservatief naar confessioneel bolwerk .....	23
Hoofdstuk 2 ‘Kleine luyden’ in beweging .....	27
2.1 ‘Eene kwestie van huishoudelijk bestuur’ .....	27
2.2 Geloof versus revolutie .....	29
2.3 De sociale stratificatie in de gemeenteraad.....	34
Hoofdstuk 3 De strijd om de eerste werkmans in de gemeenteraad .....	42
3.1 Op weg naar een open partij .....	42
3.2 ‘Mannen van gezond verstand’ .....	46
3.3 Voeling krijgen met de arbeider .....	51
Hoofdstuk 4 Broedplaats van strijd, beschaving en gezelligheid.....	56
4.1. ‘Eene wrijving van gedachten’ .....	56
4.2 De stoffelijke en geestelijke verheffing van het proletariaat.....	65
4.3 ‘Een gezellig samenzijn met dansje’ .....	68
Hoofdstuk 5 Een ‘rood’ eiland in een confessioneel bolwerk .....	72
5.1 ‘Studentensocialisme’ in Delft .....	72
5.2 ‘Een klimaat van vrijheid en ontwikkeling’ .....	78
5.3 Alternatieve vormen van politiek: het Toynbee-werk en de STV .....	81
Conclusie: nieuwe vormen van politiek.....	86
Dankwoord .....	94
Appendix I .....	95
Appendix II.....	97

Appendix III .....	100
Appendix IV.....	101
Bronnen en Literatuur.....	102

## INLEIDING

Op 17 januari 1899 hield de Delftse afdeling van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) een ‘gezellige bijeenkomst ter herdenking van het 1-jarig bestaan der afdeling’. Ondanks de gezelligheid sprak de voorzitter zijn toehoorders vermanend toe. Hij benadrukte in krachtige bewoordingen tot welke taak de afdeling geroepen was door haar te vergelijken met een kind ‘dat bij de geboorte ons geschonken is, om dit op te voeden, tot een ernstig en krachtig lichaam’.<sup>1</sup> De gesproken woorden droegen een sterk moraliserend karakter, ze waren immers bedoeld om de zware verantwoordelijkheid die op de schouders van de aanwezige leden rustte te onderstrepen, maar ze dienden tegelijkertijd ter versterking van het zelfvertrouwen om het werk dat hen wachtte te kunnen aanvangen.

Wilde de afdeling haar jeugd ontgroeien, dan was goede lichamelijke en geestelijke voeding onontbeerlijk om tot bloei te komen. De afdeling zou een ontwikkelingsproces moeten ondergaan om uiteindelijk de staat van de volwassenheid te kunnen bereiken. Hierbij hoorde eveneens dat de ontwikkeling en de vorming van de individuele leden ter hand genomen moesten worden. Politieke en pedagogische doeleinden vormden aan het eind van de negentiende eeuw blijkbaar een hechte eenheid, want in diezelfde tijd introduceerde de antirevolutionaire kiesvereniging ‘Nederland en Oranje’ in Delft zogeheten cursusvergaderingen, die zich het best laten vergelijken met wat wij tegenwoordig kadercursussen noemen.<sup>2</sup> Het enige verschil was alleen dat ‘Nederland en Oranje’ al lang en breed een volwassen leeftijd bereikt had: sedert 1866 was zij als kiesvereniging actief, lange tijd in strikte zin van het woord – zij kwam slechts dan bijeen als verkiezingen aanstaande waren en kandidaten dienden te worden voorgedragen.

De verzuilde geschiedschrijving heeft relatief veel belangstelling getoond voor de geschiedenis van de plaatselijke kiesvereniging. De jubilea van deze verenigingen vormden een uitgelezen mogelijkheid om tot de publicatie van een gedenkboek te komen, al liet dat in Delft lang op zich wachten.<sup>3</sup> Gedenkboeken beschreven niet alleen het historische wordings- en ontwikkelingsproces van de eigen vereniging, maar richtten zich in de regel eveneens op het in de toekomst te realiseren ideaal, te weten de politieke en maatschappelijke gelijkberechtiging van de eigen bevolkingsgroep. Door haar morele karakter droegen dergelijke uitgaven bij aan de bewustwording van het eigen kiezerscorps. Zij zetten aan tot mobilisatie en stimuleerden de emancipatie, zo was de gedachte. Deze ‘subjectie-

---

<sup>1</sup> IISG, archief SDAP, afdeling Delft, inv.nr. 1, notulen van 17 januari 1899.

<sup>2</sup> GAD, archief antirevolutionaire kiesvereniging Nederland en Oranje, col.nr. 409, inv.nr. 2, notulen van 11 november 1898.

<sup>3</sup> G.J. ten Velden, *Veertig jaren strijd, 1898-1938. Beknopt overzicht van de geschiedenis der afdeling Delft van de Soc.-Democr. Arb. Partij* (Delft 1938) en A. van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van ARP-Delft, 1866-1980* (Delft 1980).

ve', veelal ten tijde van de verzuiling gehanteerde benadering van de politieke geschiedenis voldoet uiteraard niet aan de hedendaagse historisch-wetenschappelijke maatstaven. Dit geldt in het bijzonder voor de sterk doelgerichte en finalistische zienswijze, die kenmerkend is voor de verzuilde partijgeschiedschrijving. Gebeurtenissen en ontwikkelingen in de negentiende eeuw kregen een deterministisch karakter en werden primair gezien vanuit het eindresultaat: de twintigste-eeuwse politieke partij als een geëmancipeerde, gedisciplineerde en nationale massaorganisatie.<sup>4</sup>

Professionele historici stellen in het algemeen andere vragen aan en tonen meer distantie tot het verleden dan verzuilde historici.<sup>5</sup> Dat is zeker waar, maar dat wil vervolgens niet zeggen dat hun benadering geen beperkingen kent. Historici hebben de partijvorming in het laatste kwart van de negentiende eeuw lange tijd voorgesteld als een min of meer onvermijdelijk proces. De politieke partij als organisatievorm zou het uiteindelijke resultaat zijn geweest van een aantal vormveranderingen die zich omstreeks 1870 in de politiek voordeden.<sup>6</sup> Tegen dit sterk teleologische interpretatiekader is inmiddels veel bezwaar gerezen. De twintigste eeuw werd inderdaad gekenmerkt door politieke partijen met een duidelijk ideologisch afgebakende identiteit en een gecentraliseerde organisatie, die gericht was op massamobilisatie. De negentiende-eeuwse politieke organisatievorm bij uitstek was echter niet de partij maar de lokale kiesvereniging. Omdat allerlei politieke organisatievormen in de negentiende eeuw door historici als 'embryonale partijen' beschouwd werden, heeft de politieke geschiedschrijving – ten onrechte – relatief weinig belangstelling getoond voor het fenomeen 'kiesvereniging' als zodanig.<sup>7</sup>

---

<sup>4</sup> G. Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120,2 (2005), pp. 226-269, aldaar pp. 228-230 en 266.

<sup>5</sup> Voerman stelt dat de hedendaagse partijgeschiedschrijving 'in het algemeen neutraler, kritischer en analytischer [is] geworden; zij getuigt van meer distantie en is dienovereenkomstig veel minder subjectief dan in haar zuilgebonden fase' (p. 266). Opvallend is overigens wel dat affiniteit met het object van onderzoek ook voor professionele historici nog dikwijls bepalend is voor de keuze aangaande de te onderzoeken politieke partij (pp. 266-267). Dat hoeft een objectieve en kritische geschiedschrijving zeker niet in de weg te staan, maar houdt wel een risico in. Een insider, zo stelt H. te Velde, is 'als de vis die het water waarin hij zwemt niet analyseert'. Met andere woorden, enige afstand tot het object van onderzoek is wenselijk. Geciteerd uit: 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005), pp. 106-123, aldaar p. 110.

<sup>6</sup> I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003), pp. 180-188.

<sup>7</sup> H. te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* 28,3 (2004), pp. 193-205, aldaar p. 195.



## POLITIEKE GESCHIEDSCHRIJVING

In 2005 stelde de Groningse historicus G. Voerman in een goed gedocumenteerd en zeer uitvoerig artikel over de stand van zaken betreffende de partijgeschiedschrijving enkele in het oog springende hiaten vast. Allereerst merkte hij op dat het thema partijcultuur, waarmee hij de mentale, affectieve en emotionele kant van de politiek bedoelde, in de Nederlandse politieke geschiedschrijving vrijwel geheel ontbrak. Voerman doelde onder meer op de wijze waarop politiek beoefend werd en de in de partij heersende normen en spelregels. Vervolgens vroeg hij eveneens aandacht voor de vraag welke functie de politiek in het algemeen en de partijen in het bijzonder hadden voor de eigen achterban. De sociale betekenis die een politieke partij voor haar leden had, was nog nauwelijks onderzocht.<sup>8</sup>

Het in 2001 verschenen proefschrift van D. Bos vormde hierop een positieve uitzondering. In *Waarachtige volksvrienden* schilderde Bos het veelzijdige sociaal-culturele leven van de vroege socialistische beweging in Amsterdam. Op een zeer levendige wijze liet hij zien hoe de beweging het sociale leven van de leden diepgaand beïnvloedde. ‘Kwade jongens’ en ‘bedachtzame weetgierigen en diepzinnige denkers uit de werkende stand’ maakten volgens Bos onderdeel uit van een- en dezelfde beweging, maar waren als aparte ‘kringen’ herkenbaar. Revolutionaire sentimenten en beschavingselementen gingen bij de socialisten hand in hand. Aan het duurzame evenwicht tussen beide kringen kwam een einde toen in 1894 de SDAP werd opgericht. De heftige confrontatie tussen ‘revolutionaire dweppers’ en ‘parlementaire scheurmakers’ bij de eerste vergadering van de SDAP liet zien dat er twee facties bestonden ‘die onverenigbare concepties van de socialistische beweging voorstonden’.<sup>9</sup> De parlementaire koers die de SDAP wenste te varen, is welbeschouwd geen directe breuk, maar veeleer de voortzetting van één factie. De ‘cultuur’ van de partij ging in zekere zin dus vooraf aan haar organisatievorm. Het vernieuwende van Bos’ boek is dat de dominante finalistische blik eindelijk ingewisseld werd voor een meer onbevangen benadering van de nog niet gevestigde politiek.<sup>10</sup>

Ruim tien jaar later heeft de bestudering van de cultuur van een politieke partij – of in brede zin: de politieke cultuur – een hoge vlucht genomen in de politieke geschiedenis.<sup>11</sup> Politieke cultuur is een niet bepaald afgebakend begrip. Het

---

<sup>8</sup> Voerman, ‘De stand van de geschiedschrijving’, pp. 235 en 265-266. Zie eveneens G. Voerman, ‘Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij’ in: G. Voerman en D.J. Wolfram, *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2007), pp. 43-49.

<sup>9</sup> D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001), pp. 334-335 en 339.

<sup>10</sup> Vergelijk H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010), pp. 188-189.

<sup>11</sup> Naast de dissertatie van Bos valt in het Nederlandse taalgebied te denken aan: R. Kuiper, *Herenmutterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging, 1871-1894* (Leiden 1994); G. Voerman, “Een Unie, niet een partij.” Over de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie’, *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Gronin-

formuleren van een goede definitie is een lastige exercitie omdat het begrip inmiddels breed ingang heeft gevonden onder historici. Kort gezegd wordt met politieke cultuur de informele of subjectieve zijde van de politiek bedoeld. De huidige belangstelling voor politieke cultuur is in belangrijke mate vormgegeven door ontwikkelingen in de cultuurgeschiedenis en de culturele antropologie. De aldaar ingezette *linguistic turn* zorgde eind jaren tachtig voor een ware paradigmawisseling in de geschiedwetenschap. Sindsdien bepaalt zij grotendeels de agenda van onderzoek binnen de politieke geschiedenis.

De kern van deze omslag is het besef dat taal niet slechts de bestaande werkelijkheid weerspiegelt maar juist de werkelijkheid construeert. Een goed voorbeeld daarvan is het politieke debat: op het moment dat de betreffende debaters appelleren aan de emoties van hun toehoorders, geven zij vorm aan een nieuwe politieke werkelijkheid: zij verschaffen bepaalde groepen mensen immers een identiteit. Deze kentering heeft er binnen de politieke geschiedenis toe geleid dat historici meer oog hebben gekregen voor de patronen van denken en doen ‘zoals ze in de politiek heersen en die de formulering en uitvoering van politiek mogelijk maken’. In Nederland voerde H. te Velde een succesvol pleidooi om de voortdurend in beweging zijnde ‘vormen’ en ‘stijlen’ van politiek concreet als object van historisch onderzoek te gaan beschouwen.<sup>12</sup>

Reeds in 1996 gaven De Haan en Te Velde een eerste aanzet om de veranderingen in de negentiende-eeuwse vormen van politiek te bestuderen. In hun artikel onderzochten zij hoe ‘de openbaarheid’ – als de plek waar de politiek feitelijk ontstond – in Nederland in de loop van de eeuw veranderde. Allereerst lieten zij zien hoe de liberalen na de grondwetswijziging van 1848 de grondslag legden voor de burgerlijke openbaarheid. Liberalen stelden dat de politiek controleerbaar moest zijn en dat het parlement alleen over het algemeen belang mocht debatteren. Debat werd slechts aangemoedigd zolang het binnen de grenzen van het spel gevoerd werd. Het ging nu eenmaal niet om retorica, maar om een gesprek tussen individuen. De door de liberalen geïntroduceerde politieke vormen werden omstreeks 1880 overgenomen door de antirevolutionairen en socialisten. Zij braken echter met de liberale stijl en gaven elk op een hun eigen manier invulling aan de bestaande vormen van politiek. Emotie, retoriek en groepsbelang bepaalden sindsdien de publieke sfeer, wat zich uitte in daadwerkelijke partijvorming in de Tweede Kamer. Tot slot beschreven de auteurs fraai hoe de staat een nieuwe vorm van openbaarheid in het debat stimuleerde. De publicatie van

---

gen 2006), pp. 206-218; en A. van Veldhuizen, ‘Dat is een tragiek geweest, hoor. Strijd en partijcultuur in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij’, *Socialisme & Democratie* 6 (2009), pp. 11-19. Van Veldhuizen bereidt momenteel een dissertatie voor over de partijcultuur van de SDAP.

<sup>12</sup> H. te Velde, ‘Politieke cultuur en politieke geschiedenis’, *Groniek* 30,137 (1997), pp. 391-401, in het bijzonder pp. 392-394. Naast dit meer ‘programmatische’ artikel voegde hij daad bij het woord met zijn boek *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

allerlei statistische gegevens zorgde er namelijk voor dat politieke partijen een machtig politiek wapen in handen kregen, dat kon worden gebruikt om het eigen gelijk te bevestigen tegenover politieke opponenten.<sup>13</sup>

Het tijdvak dat De Haan en Te Velde analyseerden betrof slechts de jaren 1848-1900. Hoewel het bij hen terloops ter sprake komt, blijft de vormverandering die kort *na* 1900 plaatsvond grotendeels buiten beschouwing: de ontwikkeling van relatief open en zelfstandige kiesverenigingen naar goed georganiseerde en gedisciplineerde landelijke partijafdelingen. Elders wijst De Haan er terecht op dat de Nederlandse politiek rond 1900 nog zeer onvast was en derhalve nog verschillende kanten kon opgaan.<sup>14</sup> De relevante vraag is dan *welke* veranderingen zich omstreeks het *fin de siècle* voordeden en wat de consequenties hiervan waren. Een interessant perspectief biedt het befaamde boek van de Franse politoloog B. Manin. In *The principles of representative government* schetst hij vrij algemeen de contouren van de ontwikkeling die de westerse politiek doormaakte door drie 'fases' (ideaaltypen) of 'vormen' van de representatieve democratie te onderscheiden: het parlementarisme, de partijendemocratie en de toeschouwersdemocratie.

Omstreeks de eeuwwisseling zou het typisch negentiende-eeuwse parlementarisme plaats gemaakt hebben voor partijpolitiek, die op haar beurt het grootste deel van de twintigste eeuw zou karakteriseren. De kiezer maakte niet langer deel uit van een kleine, bevoorrechte bevolkingsgroep die stemde op basis van persoonlijk vertrouwen, maar identificeerde zich met een partij die uitdrukkelijk een bepaald volksdeel vertegenwoordigde. Standspolitiek werd ingewisseld voor partijloyaliteit. Vertegenwoordigers dienden voorts in het parlement te stemmen volgens de partijlijn, niet langer was het gewenst het verkregen mandaat naar eigen inzicht in te vullen. De publieke opinie werd niet langer vormgegeven door buitenparlementaire *ad hoc* organisaties, maar meer en meer gestructureerd langs in het parlement zichtbare scheidslijnen. Het parlement fungeerde niet meer als een deliberatief forum, maar weerspiegelde slechts de besluitvorming die reeds binnen de partijen voorgekookt was.<sup>15</sup>

### **KIESVERENIGINGEN ALS PROTO-PARTIJEN?**

Deze modelmatige weergave van het democratische ontwikkelingsproces in West-Europa wekt de indruk dat de partijendemocratie onvermijdelijk volgde op het parlementarisme. Het valt echter op dat enkele van de door Manin opgestelde kenmerken van de partijendemocratie reeds zichtbaar waren vóórdat er sprake

---

<sup>13</sup> I. de Haan en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111,2 (1996), pp. 167-200.

<sup>14</sup> De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, p. 187.

<sup>15</sup> B. Manin, *The principles of representative government* (Cambridge 1997), pp. 193-235, in het bijzonder pp. 206-211.

was van strak georganiseerde massapartijen. R. de Jong heeft bijvoorbeeld aangetoond hoe standspolitiek al aan het eind van de jaren zestig c.q. het begin van de jaren zeventig plaatsmaakte voor partijloyaliteit, terwijl G. van Klinken heeft betoogd dat er omstreeks 1880 meerdere elites zichtbaar waren, die elk duidelijk een politieke richting vertegenwoordigden.<sup>16</sup> Met andere woorden: voor een geleidelijke ontwikkeling lijken veel meer aanwijzingen te bestaan dan voor een abrupte en onvermijdelijke overgang. In aansluiting op de recente partijhistoriografie lijkt het mij vruchtbaar om deze transitie nader te ontrafelen. Door specifiek te letten op de veranderende vormen van politiek die zichtbaar zijn op het breukvlak van de negentiende- en twintigste eeuw kan bovendien voorzichtig antwoord gegeven worden op de vraag wat ‘politiek’ in deze tijd betekende. Te Velde heeft terecht betoogd dat deze overgang pas te begrijpen is als het dominante model van de twintigste-eeuwse massapartij wordt losgelaten en recht gedaan wordt aan de eigenheid van de negentiende-eeuwse politiek. Daarvoor moeten echter wel twee hindernissen genomen worden.<sup>17</sup>

Voor een goed begrip van de negentiende-eeuwse verhouding tussen politiek en cultuur is het in de eerste plaats nodig om een ruime definitie van politiek te hanteren. Halverwege de negentiende eeuw was ‘politiek’ – opgevat als de betrokkenheid bij het besluitvormingsproces aangaande nationale wetgeving – een beladen begrip, een zaak die slechts de adel en het patriciaat toebehoorde. Burgers die zich op welke wijze dan ook bemoeiden met de politiek, bijvoorbeeld in verenigingen die streeden voor de afschaffing van slavernij of alcoholische dranken – ook wel de ‘afschaffers’ genaamd –, werden uit vrees voor partijzucht en onrust met argusogen gadeslagen. Toch bestonden er al vroeg in het politieke wordingsproces vormen van burgerparticipatie, zo heeft M. Janse in haar proefschrift aangetoond.<sup>18</sup> Indirect vervulden de ‘afschaffers’ een politieke rol. Dergelijke verenigingen bleken een zeer geschikte plaats waar burgers op een voorzichtige en fatsoenlijke wijze konden oefenen met het beïnvloeden van de publieke sfeer, zonder daadwerkelijk aan te zetten tot politieke mobilisatie.<sup>19</sup> Behalve voor het vinden van ‘medestrijders’ waren dergelijke verenigingen bovendien gunstige plekken voor ontmoeting en gezelligheid. Datzelfde gold voor diegenen die in de *debating societies* participeerden en zich bekwaamden in parlementaire welsprekendheid, zoals J. van Rijn prachtig beschreven heeft.<sup>20</sup> Van liberale zijde bena-

---

<sup>16</sup> R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer, 1848-1887* (Hilversum 1999) en G. van Klinken, *Actie burgers. Nederlanders en hun politieke partijen, 1870-1918* (Amsterdam 2003), p. 170.

<sup>17</sup> Te Velde, ‘Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit’, pp. 194-197.

<sup>18</sup> M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007), pp. 9-20, zie tevens haar conclusie.

<sup>19</sup> Te Velde, ‘Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit’, p. 199. Vergelijk De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, p. 176.

<sup>20</sup> J. van Rijn, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Amsterdam 2010).

drukte men wel dat politiek en cultuur – evenals staat en maatschappij – gescheiden behoorden te blijven, maar die scheiding bleek in werkelijkheid nimmer realiseerbaar. Een historicus dient te allen tijde oog te hebben voor deze ambivalentie wil hij de negentiende eeuw begrijpen.

De tweede hindernis is nauwverwant aan de eerste en in het begin van deze inleiding al ter sprake gekomen. Negentiende-eeuwse vormen van politiek worden door historici dikwijls zonder meer beschouwd als de voorlopers van twintigste-eeuwse vormen, zonder beide vormen *an sich* te problematiseren. Hoewel verleidelijk, is het te eenvoudig en feitelijk onjuist om de negentiende-eeuwse ‘politieke’ verenigingen als proto-partijen te beschouwen, zo luidt de stelling van Te Velde. Onder ‘politiek’ en ‘partij’ werd in de negentiende eeuw iets anders verstaan dan in de twintigste eeuw. Omstreeks het jaar 1900 deed zich een paradigmawisseling voor: het primaat van de politiek verplaatste zich van onafhankelijke en onpartijdige Kamerleden naar ideologische en zeer gedisciplineerde massapartijen.<sup>21</sup> Om recht te doen aan deze omslag moet het fenomeen ‘partij’ zelf geproblematiseerd worden en de eigenheid van de negentiende-eeuwse organisatievorm – de vereniging – benadrukt worden.

Het onderhavige onderzoek bouwt in sterke mate voort op de hiervoor beschreven historiografie en zoekt zodoende aansluiting bij de ingezette perspectiefwijziging in de politieke geschiedenis. Als *Leitmotiv* geldt het artikel van De Haan en Te Velde, waarin zij de veranderende vormen van politiek analyseren. Deze scriptie kan beschouwd worden als een explicitering van hun onderzoek door de lokale context van de stad Delft als uitgangspunt te nemen. Welke vormen van politiek waren er zichtbaar op lokaal niveau rondom het jaar 1900 en op welke wijze veranderden deze? Hoe beïnvloedde sociabiliteit, opgevat als ‘de behoefte aan menselijk contact in groepsverband’, de verschillende vormen van politiek?<sup>22</sup> In reactie op de door Te Velde geponeerde stelling dat kiesverenigingen niet als proto-partijen te beschouwen zijn en de conclusie van De Haan dat politiek rond 1900 onvaste vormen aannam, wordt enerzijds naar empirisch bewijsmateriaal gezocht en anderzijds getracht recht te doen aan het eigene van de kiesvereniging. Dit culmineert in de volgende hoofdvraag: *welke (veranderende) vormen van politiek zijn zichtbaar in de stad Delft gedurende de periode 1885-1915, en waarin vertonen de antirevolutionaire kiesvereniging ‘Nederland en Oranje’ en de sociaaldemocratische afdeling zowel verschillen als overeenkomsten?*

## VERANTWOORDING

Er is bewust voor gekozen om een lokale context te bestuderen, en daar binnen vergelijkend onderzoek te doen. Ondanks het bestaande leeftijdsverschil is een

---

<sup>21</sup> Te Velde, ‘Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit’, pp. 194-197.

<sup>22</sup> De omschrijving van sociabiliteit is afkomstig van Wijnand Mijnhardt, die geciteerd is in Te Velde, ‘Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit’, p. 193.

vergelijking tussen de lokale verenigingen van de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de SDAP zinvol, omdat ‘Nederland en Oranje’ rond het *fin de siècle* een transitie doormaakte die alleen te begrijpen is in een zich wijzigende politiek-maatschappelijke context, waarvan de uitbreiding van het electoraat en de opkomst van het socialisme slechts uitingen waren. De keuze om juist deze twee verenigingen in Delft te bestuderen is tweeledig van aard. Allereerst zijn de ARP en de SDAP – samen met de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) – de Nederlandse exponenten van de massapartij.<sup>23</sup> Dat roept de vraag op hoe de lokale kiesverenigingen c.q. afdelingen zich ontwikkelden vóórdat zij slechts een radartje werden binnen het grotere geheel van de massapartij.

De tweede beweegreden is eerder door pragmatisme ingegeven: in Delft is van beide verenigingen een (incompleet) archief bewaard gebleven. Naast de op voor handen zijnde notulen leunt deze studie grotendeels op krantenberichten. In Delft waren de kranten duidelijk gelieerd aan een politieke stroming. Daardoor geven zij niet alleen kleur aan het beschikbare archiefmateriaal, maar dienen zij tevens als een alternatieve bron wanneer archiefmateriaal voor bepaalde jaren ontbreekt. Zo was de *Delfsche Courant* de oudste krant en van liberaal-vrijzinnige origine. Vanaf 1870 verscheen bij uitgever Waltmann het antirevolutionaire *Nieuws- en Advertentieblad*, dat in 1885 van naam wijzigde en verder ging als *De Delvenaar*. Sinds 1875 hadden de Delftse katholieken in de *Nieuwe Delftsche Courant* een eigen spreekbuis. De sociaaldemocraten beschikten in *De Wekker* eveneens over een weekblad, maar jammer genoeg zijn slechts enkele jaargangen bewaard gebleven.<sup>24</sup>

Het jaar 1900 kan beschouwd worden als het middelpunt van dit betoog. Om goed grip te krijgen op de veranderende vorm van politiek begint het onderzoek in 1885 en eindigt het in 1915, zodat de ontwikkelingen duidelijk in perspectief en hun context gezien worden. De keuze voor deze periodisering hangt nauw samen met het feit dat precies deze jaren buiten beschouwing zijn gebleven in het onderzoek dat tot op heden naar politiek Delft verricht is. De politieke geschiedenis van Delft is in het kader van het onderzoek naar de lokale verzuiling uitvoerig beschreven door R. van der Laarse.<sup>25</sup> Zijn prikkelende conclusie luidde dat een langdurige, intensieve concurrentiestrijd tussen lokale katholieke elites het

---

<sup>23</sup> Voor het onderscheid tussen massapartijen en kaderpartijen, zie R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland, 1960-1990* (Utrecht 1992), pp. 23-61.

<sup>24</sup> G.G. Kunz geeft een interessant overzicht van de kranten en het drukkersvak in Delft. Zie daarvoor ‘Kranten en drukkerijen’ in: J.W.L. Hilkhuijsen *et al.*, *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992), pp. 237-247.

<sup>25</sup> R. van der Laarse, ‘Verzwolgen door en ultramontaanschen invloed. Leken en clerus in katholiek Delft in de negentiende eeuw’ in: J.C.H. Blom en C.J. Misset (red.), *‘Broeders sluit u aan.’ Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Den Haag 1985), pp.68-109. Zie tevens: idem, ‘Welstand, macht en aanzien. Het Delfts patriciaat’ in: J.W.L. Hilkhuijsen (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992), pp. 11-26.

verloop van de katholieke verzuiling in Delft bepaalde. Katholieke notabelen die in Delft vooraanstaande maatschappelijke posities innamen, werden door het kerkelijke bestuur uit het zadel gelicht. Het papo-thorbeckianisme maakte dien ten gevolge geleidelijk aan plaats voor de ultramontaanse richting. Waar het onderzoek van Van der Laarse de periode vóór 1885 betreft, begint R. de Jong zijn onderzoek naar de Christelijk-Historische Unie (CHU) in Delft vanaf het jaar 1918, terwijl het hoofdstuk over Delft in zijn dissertatie eveneens eindigde rond het jaar 1887.<sup>26</sup> Deze scriptie is ook daarom van belang, omdat zij op deze wijze een leemte in de Delftse politieke geschiedenis vult.

## OPBOUW

Met dit betoog probeer ik een bijdrage te leveren inzake het verstaan van de politieke transitie die rond de eeuwwisseling plaatsvond. Na het inleidende eerste hoofdstuk, waarin de economische, sociale en politieke context van de stad Delft gedurende het verloop van de negentiende eeuw geschetst wordt, valt het betoog in grofweg twee delen uiteen. De hoofdstukken twee en drie gaan in op de formele lokale politiek, terwijl in het vierde en vijfde hoofdstuk de informele politiek geanalyseerd wordt.

Het tweede hoofdstuk beschrijft concreet de lokale politiek in Delft vanaf 1885 en laat zien hoe de politiek meer en meer gedifferentieerd raakte. Na verloop van tijd bleek lidmaatschap van de gemeenteraad niet slechts voorbehouden aan heren uit de hogere standen, maar slaagden ook personen uit lagere sociale lagen erin een plaats in de raad te verwerven. Welke personen waren er bijvoorbeeld namens de antirevolutionairen en sociaaldemocraten in de gemeenteraad vertegenwoordigd? Vervolgens gaat het derde hoofdstuk in op de vraag hoe de wederzijdse relatie tussen de verschillende sociale lagen binnen de kiesvereniging verliep, welke spanningen dat opleverde en wat de consequenties hiervan waren voor het functioneren van de kiesvereniging.

In het vierde hoofdstuk staat de informele zijde van de politiek centraal. Welke rol speelde de vereniging in het leven van haar leden? Welke activiteiten organiseerden de kiesverenigingen? Op welke wijze droegen deze activiteiten bij aan de politieke (identiteits)vorming van de leden? Het laatste hoofdstuk bevat ten slotte een casestudy die Delft tamelijk uniek maakte. De stad Delft had omstreeks de eeuwwisseling een ‘rood’ tintje omdat verschillende technische studenten het socialisme waren toegedaan en later vooraanstaande posities binnen de SDAP zouden gaan innemen. Hierover is reeds het een en ander geschreven, maar in dit hoofdstuk wordt de relatie tussen het ‘studentensocialisme’ en de sociaaldemocratische afdeling geanalyseerd, waarbij de focus ligt op de betekenis die dit socialisme had voor de stad.

---

<sup>26</sup> M. ten Hooven en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980* (Amsterdam 2008); De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, pp. 97-109 en 158-166 (tabellen).

# HOOFDSTUK 1

## EEN BLOEIENDE STAD: HET ECONOMISCHE EN POLITIEKE LEVEN IN NEGENTIENDE-EEUWS DELFT

### 1.1 DE SOCIAALECONOMISCHE CONTEXT VAN DELFT

In het laatste kwart van de negentiende eeuw maakte Nederland een enorme economische ontwikkeling door. Economisch-historici hebben lange tijd gewezen op de relatief late doorbraak van de industrialisering alhier in vergelijking met omliggende landen. De rol als dominante economische wereldspeler, zoals de Republiek dat was geweest in de zeventiende eeuw, behoorde inmiddels definitief tot het verleden. Desondanks had Nederland op Engeland na gedurende de gehele negentiende eeuw nog altijd het hoogste inkomen per hoofd van de bevolking.<sup>27</sup> Sinds het midden van de jaren zestig maakte de Nederlandse economie een snelle en aanhoudende ontwikkeling door, met een versnelling aan het einde van de eeuw. Deze structuurverandering verliep betrekkelijk snel, maar was allerminst radicaal of revolutionair, zodat de elders schoksgewijze en met massale ellende gepaard gaande industrialisering Nederland bespaard bleef.<sup>28</sup> Men zou kunnen zeggen dat een goede economische uitgangspositie het moderne economische ontwikkelingsproces in Nederland relatief vertraagde. Ons land kende kortom een lange aanloopperiode. De ‘stille revolutie’ was evenzeer te danken aan het functioneren van de Nederlandse staat, die erin slaagde de aanwezige sociale spanningen enigszins te beteugelen.<sup>29</sup>

Economie en maatschappij waren onderling zeer nauw vervlochten. Dit maakt het verklaren van de transformatie die Nederland na 1870 onderging niet bepaald eenvoudig. Enkele factoren hebben in het bijzonder bijgedragen aan de economische expansie. Van niet te onderschatten betekenis zijn de onderwijs hervormingen, die voornamelijk de kwaliteit van het lager onderwijs ten goede kwam, evenals het vakonderwijs voor arbeiders. Als tweede verklarende factor dient gewezen te worden op de aanleg van het spoor. Het reizen per trein schiep ongekende mobiliteitsmogelijkheden; de ruimtelijke dimensie van mensen nam daardoor fors toe. Van grote waarde was ten slotte de koloniale factor. Neder-

---

<sup>27</sup> H. te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet, 1848-1917’ in: R. Aerts *et al.*, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-1990* (Nijmegen 2009), pp. 97-175, aldaar p. 129.

<sup>28</sup> Vergelijk P. de Rooy, ‘Geweld in de polder’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 119,1 (2004), pp. 62-70, aldaar p. 69-70. De Rooy stelt dat de afwezigheid van een revolutionair industrialisatieproces een sterk pacificerende invloed op de Nederlandse klassenstrijd heeft uitgeoefend.

<sup>29</sup> E.H. Kossmann, *De Lage Landen, 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, deel I: 1780-1914 (z.p. 2006), p. 341.



lands-Indië trok de nodige buitenlandse investeringen aan en de winsten van de export aldaar kwamen vervolgens ten goede aan de Nederlandse schatkist.<sup>30</sup> De landbouwcrisis van de jaren tachtig vormde geen directe belemmering voor de economische groei, integendeel. Uiteraard bracht zij malaise teweeg, maar zij zette tevens aan tot modernisering van de landbouw: woeste gronden werden ontgonnen en men ontwikkelde diverse vormen van coöperatie. Deze agrarische vernieuwingen droegen in belangrijke mate bij aan de bloei van de Nederlandse economie. Omdat werknemers in de steeds belangrijk wordende industriële sector veel hogere lonen betaald kregen dan plattelandarbeiders, vertrokken de laatsten bovendien na 1870 in groten getale naar de steden. Het ambachtelijk-agrarische patroon maakte zo plaats voor een moderne economie.<sup>31</sup>

Het waren vooral de steden die in deze periode een metamorfose ondergingen, Delft niet uitgezonderd. De economie van deze stad was nauw verweven met die van het omringende platteland en daar grotendeels van afhankelijk. Delft vervulde een typische centrumfunctie als marktplaats voor landbouwproducten, in het bijzonder voor kaas en boter. Omgekeerd waren de vele winkeliers, ambachtslieden en kroegbazen in de stad afhankelijk van de bestedingen die de bevolking van het platteland tijdens de weekmarkten in Delft deed.<sup>32</sup> De belangrijkste groeispurt maakte in negentiende-eeuws Delft de nijverheid door. Omstreeks 1820 was de industriële basis van de stad nog smal en vooral wankel, en ze zou dat blijven tot ongeveer 1870, de eerste fase die economisch-historicus J.A. de Jonge in zijn studie naar Delft onderscheidt inzake de ontwikkeling van de Delftse industrie. De tweede fase, de periode 1870-1890, was er een waarin veel nieuwe industriële initiatieven ontplooid werden, waarvan het succes in de jaren 1890-1914 duidelijk zichtbaar werd – de derde en beslissende fase.<sup>33</sup> Van een ‘stille nette plaats’ ontwikkelde Delft zich tot een centrale industriestad.<sup>34</sup> Dit ontwikkelingsproces is eenvoudig inzichtelijk te maken door de veranderende samenstelling van de totale beroepsbevolking in kaart te brengen. Waar de totale beroepsbevolking tussen 1822 en 1899 verdubbelde, verdrievoudigde het aantal in ambachts- en fabriekswezen werkende personen (zie figuur 1.1).

---

<sup>30</sup> Vergelijk Kossmann, *De Lage Landen*, deel I, pp. 341-345 en Te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet’, pp. 127-128.

<sup>31</sup> J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2007), pp. 343-361 en 412-414. Zie tevens P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2007), p. 125.

<sup>32</sup> J.A. de Jonge, ‘Delft in de negentiende eeuw. Van “stille nette” plaats tot centrum van industrie. Enkele facetten van de omslag in een locale sociaal-economische evolutie’, in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek 27* (1974), pp. 145-247, aldaar pp. 150-156.

<sup>33</sup> *Ibidem*, pp. 147 en 169.

<sup>34</sup> Vergelijk H. Baudet, *De lange weg naar de Technische Universiteit Delft. De Delftse ingenieurs-school en haar voorgeschiedenis*, deel I (Den Haag 1992), pp. 161-163, die de analyse van De Jonge van enige nuance voorziet.

*Figuur 1.1: Verschuiving in de totale beroepsbevolking van Delft, 1822-1899.*

	1822	1849	1889	1899
Landbouw	200	219	330	359
Huispersoneel	1000	1136	1150	1217
Dienstverlening (o.a. de handel)	1800	2131	3567	3361
Ambachts- en fabriekswezen	2000	2659	4840	5826
<i>Totale beroepsbevolking in Delft</i>	<i>5000</i>	<i>6159</i>	<i>9977</i>	<i>10763</i>

Bron: afgeleid uit De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', p. 149 (staat III).

De groei van het fabriekswezen bleef evenwel relatief beperkt en was niet de belangrijkste factor die bijdroeg aan de demografische uitbreiding van de stad. De Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek van de bekende ondernemer J.C. van Marken rekruteerde haar personeel bijvoorbeeld grotendeels vanuit de stadsbevolking. Al trok zij dus niet direct plattelanders aan, de industriële stuwkracht had wel een afgeleid effect, in die zin dat de consumptieve vraag van de relatief goedbetaalde fabrieksarbeiders toenam, wat weer leidde tot meer werkgelegenheid voor gespecialiseerde ambachts- en handelslieden.<sup>35</sup> Aan de stedelijke groei en welvaart in Delft droegen vooral twee andere sectoren bij: de militaire werkplaatsen en de onderwijsinstellingen. De rijksoverheid was veruit de grootste werkgever in de stad. Behalve een aantal militaire inrichtingen en de legering van enkele garnizoenen, vond het Stapel- en Constructiemagazijn hier onderdak. De werkkrachten in de militaire werkplaatsen werden verhoudingsgewijs goed betaald en droegen als zodanig krachtig bij aan de stedelijke welvaart. Haar betekenis laat zich dan ook nauwelijks overschatten. Toen de artillerie-inrichtingen aan het eind van de negentiende eeuw uit Delft vertrokken, was dat niet alleen een financiële aderlating voor de stad, het leidde eveneens tot een vertrekoverschot.<sup>36</sup>

Evenzeer belangrijk voor de stad waren de instellingen voor het 'hoger' onderwijs.<sup>37</sup> Aan de Koninklijke Academie, opgericht in 1842, werden studenten opgeleid tot civiel ingenieur. De oprichting van de Academie betekende een eerste stap in de vermaatschappelijking van het ingenieursberoep. Tot die tijd maakte de ingenieursopleiding immers onderdeel uit van de gedisciplineerde militaire scholen. Door de exploitatie van de spoorwegen vanaf 1860 en de industrialise-

<sup>35</sup> De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', pp. 171-172.

<sup>36</sup> Ibidem, p. 180. Volgens P. Koops vertrokken door de overplaatsing maar liefst 1200 werknemers met hun gezinnen naar het bij Amsterdam gelegen Hembrug, zie daarvoor 'Delft als militaire stad' in: J.W.L. Hilkhuisen *et al.*, *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992), pp.149-160, aldaar p. 155.

<sup>37</sup> Formeel behoorde de Koninklijke Academie/Polytechnische School tot het middelbaar onderwijs. Hoogleraren aan deze instelling hadden daardoor minder aanzien dan hun collega's die werkzaam waren aan universiteiten. Promoveren was er bijvoorbeeld niet mogelijk.

ring nam de vraag naar hoogopgeleide technici verder toe – niet langer waren ingenieurs uitsluitend werkzaam bij Rijkswaterstaat. Binnen en buiten Nederland waren de Delftse ingenieurs zeer vermaard, vooral omdat zij een aanzienlijke bijdrage leverden aan de ontwikkeling van Nederlands-Indië.<sup>38</sup>

Hoezeer de stad verbonden was met het onderwijs, bleek in 1864. De nieuwe Wet op het middelbaar onderwijs bepaalde dat de Koninklijke Academie vervangen zou worden door de Polytechnische School. Tot op zekere hoogte was dat winst. Het nog voelbare militaire karakter kon definitief worden losgelaten, de nadruk kwam thans te liggen op techniek. Teleurstellend was echter het feit dat de Polytechnische School viel onder het middelbaar onderwijs en daardoor niet dezelfde rechten ontving als de universiteiten, die volgens de wet behoorden tot het hoger onderwijs. Bovendien besloot minister J.R. Thorbecke dat de opleiding tot Indisch bestuursambtenaar zou worden overgeheveld naar Leiden, hoewel het grootste deel van de studenten aan de Koninklijke Academie juist die afstudeer-richting was toegedaan. De ontzetting over dit besluit was groot, maar Delft zat niet bij de pakken neer. Nog voordat de Leidse instelling goed en wel van de grond was, institueerde Delft op verzoek van burgemeester J. van Kuijk een door de gemeente gefinancierde Indische Instelling, die niet alleen veel studenten zou aantrekken, maar ook de meest succesvolle ambtenarenschool van de twee zou blijken te zijn.<sup>39</sup> Inkrimping van het aantal plaatsbare studenten en de verminderde rijkssubsidie noopten het gemeentebestuur in 1900 alsnog de stekker uit de Indische Instelling te trekken.<sup>40</sup>

De directe betekenis van de studenten voor de stad was economisch van aard, zozeer zelfs dat De Jonge stelde dat de onderwijsinstellingen en de militaire inrichtingen de voornaamste pijlers vormden van de stedelijke welvaart. Het percentage in Delft wonende studenten mocht in verhouding tot de totale bevolking zeer gering zijn – tot 1940 zou het niet boven de vijf procent uitkomen – ze brachten beslist geld in het laadje. Studenten vonden dikwijls huisvesting bij winkeliers of ambachtslieden; de plaatselijke elite trad daarnaast nogal eens op als voogd van Indische kinderen, die hier door hun ouders waren achtergelaten. Bovendien trok de Polytechnische School, vanaf 1905 de Technische Hogeschool geheten, een keur van personeel aan, variërend van docenten tot bibliothecarissen en klerken. Al met al zorgde dat voor de aanwezigheid van enkele honderden personen, die gemiddeld tot de beter gesitueerden behoorden.<sup>41</sup> Gunstig was

---

<sup>38</sup> H. Lintsen, *Ingenieur van beroep. Historie, praktijk, macht en opvattingen van ingenieurs in Nederland* (Den Haag 1985), pp. 37-42 en F. de Jong, 'De Polytechnische School. Een eerbiedwaardige instelling' in: J.W.L. Hilkhuijsen *et al.*, *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992), pp. 213-222.

<sup>39</sup> H.W. van der Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011), pp. 183-185. De Jong, 'De Polytechnische School', pp. 215-217.

<sup>40</sup> De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', p. 222.

<sup>41</sup> Vergelijk De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', pp. 148, 184 en 222-224 en De Jong, 'De Polytechnische School', pp. 219-220. Vermeldenswaard is tevens de door Baudet geciteerde passa-

eveneens dat enkele oud-studenten zich blijvend als ondernemer in de stad vestigden en een belangrijke bijdrage leverden aan de industriële ontwikkeling van de stad. De eerder genoemde Van Marken behoorde tot de eerste lichterij afgestudeerden van de Polytechnische School en had maar liefst vier ondernemingen in Delft. Vanwege zijn sociale beleid ten aanzien van zijn werknemers, werd hij al spoedig beschouwd als een modelfabrikant.<sup>42</sup>

## 1.2 DE GELEIDELIJKE POLITISERING VAN HET DELFTSE BESTUUR

Vanouds had Delft een regenteske bestuurscultuur, die men zou kunnen beschouwen als een erfenis uit de tijd van de Republiek. Tot ver in de negentiende eeuw was die erfenis merkbaar in de gemeenteraad en daarbuiten: de bestuurlijke macht lag stevig in handen van telgen uit circa twintig raadsgeslachten. Wanneer gelet wordt op de aanslagen in de rijksbelastingen in het jaar 1850, valt op dat de leden van de bestuurlijke elite behoorden tot de hoogste belastingcategorieën. De bestuurlijke elite viel in Delft vrijwel samen met de welstandselite. Daarnaast bood parentering aan een van de oude raadsgeslachten eveneens mogelijkheden om door te dringen tot de macht. De bestuurlijke macht berustte dan ook niet zozeer bij de gemeenteraad als zodanig, maar bij de raadsgeslachten die daarin vertegenwoordigd waren. Welstand en aanzien waren voorwaarden om een rol in het Delftse bestuur te kunnen spelen.<sup>43</sup>

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam er geleidelijk een einde aan deze coöptatie. De aloude standenmaatschappij, die het politieke en maatschappelijke leven lange tijd had vormgegeven, zou het onderspit delven door de verbeterde economische omstandigheden en de daarmee voorzichtig gepaard gaande sociale mobiliteit. Politiek gezien werd deze erosie in belangrijke mate gevoed door de invoering van directe verkiezingen in 1848. Als uitvloeisel van de grondwetsherziening werd in 1851 bepaald dat alle mannelijke burgers van 23 jaar en ouder, die minstens dertig gulden betaalden aan personele, grond- en patentbelasting, direct hun stem mochten uitbrengen voor de gemeenteraad. Voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer was de census twee keer zo hoog en bepaald op zestig gulden.<sup>44</sup> De hoogte van de census verschilde overigens nauwelijks ten opzichte van 1824, die destijds bepaald was op zevenentwintig gulden, uitgezon-

---

ge uit de *Delftsche Courant*. 'De kweekelingen der polytechnische school zullen kamers huren, verhooging van huurprijzen veroorzaken, geld in omloop brengen (...)', schreef de krant bij de oprichting in 1842 en liep daarmee voor de feiten uit. Zie daarvoor *De lange weg naar de Technische Universiteit Delft*, pp. 160-161.

<sup>42</sup> Over J.C. van Marken is inmiddels het een en ander geschreven. Hier is gebruik gemaakt van W. de Vries Wzn, 'De Delftsche Nijverheid van J.C. van Marken' in: J.W.L. Hilkhuisen et al., *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992), pp. 111-117 en S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland, 1870-1901* (Amsterdam 1997), pp. 112-118.

<sup>43</sup> Van der Laarse, 'Het Delfts patriciaat', pp. 12-13. In een tabel aldaar zijn de aanslagen in rijksbelastingen weergegeven.

<sup>44</sup> *Ibidem*, p. 22 en De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', p. 188.

derd de patentbelasting. Veel belangrijker was dat er niet langer onderscheid werd gemaakt tussen stem- en kiesgerechtigden. Tot 1848 kende Nederland namelijk een getrappt kiesstelsel. Stemgerechtigden in Delft kozen een uit veertien (en later dertig) personen bestaand kiescollege waarin alleen de hoogstaangeslagenen in de rijksbelasting zitting hadden, dat vervolgens op zijn beurt gerechtigd was de leden voor de gemeenteraad te verkiezen.<sup>45</sup> In de praktijk viel er echter ook voor het kiescollege vaak weinig te kiezen. Willem I wenste graag persoonlijk invloed uit te oefenen op de lokale elites en droeg derhalve zelf personen voor als raadslid. Was men eenmaal aan het pluche gebonden, dan bleef men dat. Een benoeming – al dan niet volgens de ‘procedure’ – gold namelijk levenslang. Alleen overlijden maakte een nieuwe verkiezing nodig, maar ook dan was er altijd wel een familielid te vinden die het stokje kon overnemen.<sup>46</sup> Daar kwam in 1851 eveneens verandering in: raadsleden werden gekozen voor een periode van zes jaar, waarbij om de twee jaar één derde van leden diende af te treden.

Mede dankzij de economische groei die Delft doormaakte, vervaagden de scheidslijnen tussen het oude patriciaat en de in opkomst zijnde burgerij. Waar de welstand van de burgerij toenam, kalfde die van het patriciaat juist af. Het is dan ook niet verwonderlijk dat beide partijen wederzijds toenadering zochten, met name in de vorm van het aangaan van huwelijken, of, zoals de burgerij deed, door het kopiëren van de aristocratische levensstijl. Nog altijd bleken welstand en verwantschap voorwaarden te zijn voor het vervullen van politieke functies in Delft. Het aandeel van de oude raads geslachten in de raad nam evenwel af na 1848, of nader gespecificeerd na 1870.<sup>47</sup> Een spannende vraag is natuurlijk hoe deze verandering verklaard kan worden. Van der Laarse stelt dat een deel van de lokale elite naar elders vertrok, binnen Nederland dan wel naar de koloniën.<sup>48</sup> De Jonge meent daarentegen dat de stedelijke metamorfose, veroorzaakt door de industrialisatie, waarschijnlijk een belangrijke reden geweest is voor welgestelden om de stad te verlaten.<sup>49</sup> Uit beide verklaringen kan in elk geval geconcludeerd worden dat de traditionele raads geslachten niet zozeer verdreven zijn door sociale nieuwkomers, maar dat zij juist plaatsmaakten voor hen.

---

<sup>45</sup> R. van der Laarse en J. Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites bij gemeenteraadsverkiezingen in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland in het algemeen en in Delft in het bijzonder*, paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal (Amsterdam 1986), pp. 5 en 15.

<sup>46</sup> Van der Laarse, ‘Het Delfts patriciaat’, pp. 11 en 22-23; De Jonge, ‘Delft in de negentiende eeuw’, pp. 186-191. De veranderende politieke praktijk in de negentiende eeuw – inclusief de betekenis van ‘1848’ – is helder beschreven door D.J. Wolfram, ‘Schikken en plooiën. Plaatselijke elites in tijden van verzuiling, 1850-1920’ in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000), pp. 80-102, in het bijzonder pp. 84-85.

<sup>47</sup> Van der Laarse, ‘Het Delfts patriciaat’, pp. 15-16 en 20. Zie tevens Van der Laarse en Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites*, pp. 15-19.

<sup>48</sup> Van der Laarse, ‘Het Delfts patriciaat’, p. 23.

<sup>49</sup> De Jonge, ‘Delft in de negentiende eeuw’, pp. 197-198.

De laatste stelling wordt eveneens gestaafd in ander eliteonderzoek. Het Amsterdamse patriciaat toonde in de periode 1825-1875 aanzienlijk minder interesse in politieke functies dan in de jaren 1775-1825. Vooral in de gemeentepolitiek was de verminderde belangstelling merkbaar. Het stedelijke patriciaat zou volgens socioloog K. Bruin in toenemende mate zijn opgegaan in een nationale elite.<sup>50</sup> Nauwgezet onderzoek naar de redenen van vertrek van de Delftse elites ontbreekt tot op heden, maar het heeft er alle schijn van dat de ‘nationalisering’ van de oude stedelijke elites ook Delft niet is voorbij gegaan, zij het dat deze ontwikkeling pas in de jaren tachtig duidelijk zichtbaar werd. Verwonderlijk lijkt mij dat alles niet: het patriciaat moest immers meer en meer rekening houden met de gegoede burgerij. De *homines novi* die vanaf de jaren tachtig zitting kregen in de Delftse gemeenteraad behoorden niet zoals hun voorgangers tot de welstandselite. Zij behoorden tot de middenklasse en waren werkzaam als bijvoorbeeld ambachtsman of ondernemer. De nieuwe industriëlen, die rond de eeuwwisseling de sociaaleconomische hiërarchie aanvoerden, toonden nauwelijks interesse voor het daadwerkelijke politieke bedrijf. Een man als Van Marken wist zich wel verbonden met het sociaalliberalisme, maar voelde zich blijkbaar niet geroepen zijn sociale idealen politiek te etaleren.<sup>51</sup>

De politieke veranderingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw vormden in dit opzicht een weerspiegeling van eerdere ontwikkelingen binnen de Nederlands Hervormde Kerk in Delft. Toen de overheid in de jaren twintig besloten had aparte colleges in het leven te roepen voor puur kerkelijke zaken (de kerkenraad) en het beheer van de kerkelijke goederen (de kerkvoogdij), bleek het kerkenraadswerk niet langer een noodzakelijke voorwaarde te zijn voor regenten om hun machtspositie te continueren. De elite trok zich dan ook grotendeels terug uit de kerkenraad – in 1870 behoorde slechts één kerkenraadslid tot het patriciaat –, maar handhaafde zich in de kerkvoogdij. Op deze wijze ontstond er ruimte voor de middenklasse, die dikwijls het orthodoxe geloof was toegedaan. Haar positie binnen de kerk werd nog eens verstevigd met de invoering van de kerkelijke verkiezingen in 1870, juist omdat de orthodoxe middenklasse zich veel beter wist te organiseren dan de oude elite. Zat men eenmaal in de kerkenraad, dan bleek het een stuk eenvoudiger om door te stomen naar de gemeenteraad.<sup>52</sup>

---

<sup>50</sup> K. Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980), pp. 26-27 en 64. Bruin onderzocht door middel van twee cohorten hoe mannelijke leden van geadelde Amsterdamse vroedschapsfamilies, geboren tussen 1775-1825 en 1825-1875, van functie veranderden, om zodoende te kunnen aantonen of het patriciaat zich na 1850 daadwerkelijk terugtrok uit bestuurlijke functies of dat zij juist andere functies prefereerden.

<sup>51</sup> G. Taal, *Liberalen en radicalen, 1872-1901* (Den Haag 1980), pp. 184-185. De liberale kiesvereniging ‘Burgerplicht’ wenste Van Marken in 1891 te kandideren, maar deze bedankte voor de eer. Hij achtte zich niet geschikt als politicus.

<sup>52</sup> Van der Laarse, ‘Het Delfts patriciaat’ p. 24 en Wolfram, ‘Schikken en plooiën’, pp. 83-84. Voor de algemene kerkelijke ontwikkelingen: Houkes, *Christelijke vaderlanders*, pp. 145-183.

### 1.3 VAN CONSERVATIEF NAAR CONFESSIONEEL BOLWERK

Het Delftse herenbolwerk verloor zo geleidelijk aan zijn glans. Terecht stelt Van der Laarse dat de kerkelijke ontwikkelingen hiertoe als katalysator gefungeerd hebben. Toch duurde het nog enige tijd voordat religieuze tegenstellingen in de gemeentepolitiek daadwerkelijk een beslissende rol gingen spelen. Men was gewoon geen strijd te voeren als kandidaten zich herkiesbaar stelden, conform het principe van ‘zitten laten wat zit’. Pas met de verkiezingsdeelname van de sociaaldemocraten werd deze regel stelselmatig doorbroken.<sup>53</sup> Bovendien speelden principiële politieke vragen nauwelijks een rol in de gemeentepolitiek, waardoor het persoonlijke element de bovenhand had.<sup>54</sup> Bij de Tweede Kamerverkiezingen was dat anders. Religieuze scheidslijnen bleken daar in veel eerder stadium van electorale betekenis te zijn.

Vanouds stond het kiesdistrict Delft als conservatief te boek. De voortdurende wijzigende geografische samenstelling van het district bracht daar geen verandering in. Achter de politieke controverse tussen conservatief en liberaal school in werkelijkheid echter een godsdienstige tegenstelling tussen protestant en katholiek, zo bleek spoedig na 1848. Protestanten waren niet van zins hun stem uit te brengen op hun katholieke plaatsgenoot H.A.A. van Berckel, en verkozen liever de Haagse conservatief mr. W. Wintgens. Zowel gerekend naar omvang van de bevolking als het electoraat vormden de protestanten – in al hun geledingen welteverstaan – in Delft een meerderheid. De katholieken waren binnen het electoraat duidelijk ondervertegenwoordigd, ondanks dat ruim een derde deel van de bevolking in het kiesdistrict katholiek was. Katholieke notabelen waren daardoor vrijwel uitgesloten van verkiezing. Het feit dat een katholiek door de liberalen werd voorgedragen mocht evenmin baten. Opvallend genoeg behoorden de katholieke kiezers grotendeels tot de dragers van het liberalisme, zodat zij wel papo-Thorbeckianen werden genoemd.<sup>55</sup>

In deze tijd verscheen voor het eerst de kiesvereniging ten tonele, die het als haar taak zag kandidaten voor de Tweede Kamer voor te dragen en deze bij een breder publiek aan te bevelen door middel van zogeheten ‘vliegende blaadjes’. Hoewel kiesverenigingen zelfstandig opereerden, waren zij dikwijls wel een politieke richting toegedaan. In Delft behoorde het in 1853 opgerichte ‘Koning en Vaderland’ tot de groot-protestantse richting en hanteerde bewust een antipapistische opstelling. Ondanks dat zij grote aanhang onder kerkelijke kiezers verwierf, verdween de kiesvereniging even spoedig van het politieke toneel als zij daar was verschenen. De kort daarna opgerichte kiesvereniging ‘Eendracht maakt macht’ (1858) vertoonde opvallende overeenkomsten met het ter ziele gegane ‘Koning en

---

<sup>53</sup> Van der Laarse, ‘Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed’, p. 95. Door zowel de antirevolutionairen als de katholieken werd op deze regel nog wel eens uitzondering gemaakt, zoals blijkt uit Van der Laarse en Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites*, p. 33.

<sup>54</sup> De Jonge, ‘Delft in de negentiende eeuw’, p. 201.

<sup>55</sup> De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, pp. 97-107.

Vaderland'. Men beval dezelfde conservatieve kandidaten aan en beide verenigingen kenmerkten zich in hun verzet tegen het ultramontanisme. Steun voor de gemengde staatsschool deed kiezers van orthodox-protestantse snit echter van haar vervreemden. Ongetwijfeld zal eveneens hebben meegespeeld dat de hoofdrolspelers binnen 'Eendracht maakt Macht' behoorden tot de Groninger richting, een stroming die zich kritisch uitte jegens het confessionalisme binnen de Nederlands Hervormde Kerk. Een reactie bleef dan ook niet uit; spoedig trad er een diversificatie op. De liberalen hoopten met de oprichting van de vrijzinnige kiesvereniging 'Nederland' (1864) de conservatieve hegemonie te kunnen doorbreken; 'Eendracht maakt macht' was voor hen te behoudend. Twee jaar later volgde het antirevolutionaire 'Nederland en Oranje' (1866). Pas in 1875 – op instigatie van de clerus – werd een katholieke kiesvereniging opgericht: 'Recht voor Allen', van wie de hoofdrolspelers eerder binnen het liberale 'Nederland' actief waren geweest.<sup>56</sup>

Als gevolg van het gewijzigde stemgedrag onderging het politieke krachtenveld in de jaren zestig en zeventig een forse verandering, zowel landelijk als lokaal in Delft. Waar protestanten vanouds de conservatieven steunden, gaven zij nu dikwijls hun stem aan de liberalen; andersom gingen de stemmen van katholieken steeds vaker naar de conservatieven. Hoe moeten deze verschuivingen binnen het electoraat geduid worden? Ter verklaring dient allereerst gewezen te worden op het electorale verbond dat conservatieven en katholieken gesloten hadden. Volgens wisten de liberalen als geen ander hiervan te profiteren. Jarenlang hadden de conservatieven zich geprofileerd als de 'nationale partij', maar het verbond met de katholieken gaf de liberalen een stok om mee te slaan. Zij konden zich nu immers opwerpen als de vertegenwoordigers van de ware nationale eenheid, in tegenstelling tot de conservatieven, die heulden met de katholieken, wier 'vaderland' Rome was. Een deel van de groot-protestantse aanhang van 'Eendracht maakt macht' zocht daarop aansluiting bij de liberalen. 'Nederland' kreeg daarvoor weer een protestants-liberaal karakter. De antirevolutionairen slaagden er op hun beurt in om de orthodox-protestantse kiezers los te weken van de conservatieven.<sup>57</sup>

De conservatieven geraakten meer en meer in het isolement. Feitelijk werden zij speelbal van de orthodox-protestantse kiezers. Dat merkte ook de conservatieve burgemeester Van Kuijk toen hij in 1868 voor het kiesdistrict Delft in de Tweede Kamer gekozen was. Zijn verkiezing dankte hij niet zozeer aan de stem-

---

<sup>56</sup> Van der Laarse, 'Verzwoegen door den ultramontaanschen vloed', pp. 88-91; Van der Laarse en Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites*, pp. 22-31; Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van ARP-Delft*, pp. 85-88.

<sup>57</sup> De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, pp. 102-104. Het benutten van deze speelruimte is nader uitgewerkt in R. de Jong, 'Antirevolutionaire partijvorming, 1848-1879. Een afwijkende visie', in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2003), pp. 213-226. Op lokaal niveau is het veranderende politieke krachtenveld helder beschreven door Van der Laarse en Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites*, pp. 28-31.



men van de katholieke kiezers, maar veel meer aan die van de antirevolutionaire kiezers. In de eerste stemronde hadden de twee kandidaten van de antirevolutionairen niet voldoende stemmen behaald, zodat zij de burgemeester in de herstemmingen alsnog steunden. Dankzij de steun van ‘Recht voor Allen’ en met de antirevolutionairen op de wip, kon het district Delft voor de conservatieven tot 1877 behouden blijven. Dit alles kon niet verbloemen dat de conservatieve richting tanende was.<sup>58</sup>

Intussen verscherpten de politieke tegenstellingen zich eveneens op lokaal niveau. De hoge accijnzen in Delft werden Van Kuijk allereerst persoonlijk aangerekend. Zijn weigering om het gemeentelijk lager onderwijs uit te breiden, deed hem de steun van zijn geestverwante wethouders verliezen en leidde tot zijn vertrek. Dit alles versterkte de liberale oppositie.<sup>59</sup> In de jaren vijftig en zestig konden conservatieven nog bogen op een ruime meerderheid in de gemeenteraad – gemiddeld bezetten zij elf van de zeventien raadszetels. Vanaf de jaren zeventig zouden de liberalen de raad domineren. Doordat de drie politieke minderheden (conservatieven, antirevolutionairen en katholieken) elkaar over en weer steunden tijdens de verkiezingen, konden de conservatieven zich gedurende de zeventiger jaren enigszins handhaven in raad en werden de liberalen in hun opmars behoorlijk belemmerd.<sup>60</sup>

De definitieve ondergang van het conservatisme werd evenwel niet veroorzaakt door een liberale overwinning, maar door een voorzichtige confessionele samenwerking. Geheel vanzelfsprekend was de samenwerking niet, want binnen Nederland en Oranje leefden krachtige antipapistische sentimenten. Antirevolutionair en rooms-katholiek beseften echter elk dat vrijheid van onderwijs alleen door samenwerking verwezenlijkt zou kunnen worden.<sup>61</sup> Dat bracht hen uiteindelijk bij elkaar. Het gezamenlijke optreden resulteerde in 1881 in de verkiezing van de antirevolutionair J.C. Fabius – de oudere broer van de bekende staatsrechtgeleerde en partijsecretaris D.P.D. Fabius – in de Tweede Kamer. Met een ruime meerderheid van stemmen versloeg hij zijn protestantse en liberale tegenstander A.M. Schagen van Leeuwen, die in 1877 namens district Delft afgevaardigd was.<sup>62</sup> Sindsdien zou het kiesdistrict tot 1917 – op een kort intermezzo na – veilig in handen van de confessionelen blijven en een belangrijke steunpilaar vormen voor de christelijke coalitie.<sup>63</sup>

Ook lokaal wensten de kiesverenigingen de samenwerking voort te zetten. Beide besturen kwamen in 1885 overeen ‘dat iedere partij in den raad naar be-

---

<sup>58</sup> Van der Laarse, ‘Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed’, p. 92-94.

<sup>59</sup> De Jonge, ‘Delft in de negentiende eeuw’, pp. 202-203.

<sup>60</sup> Van der Laarse en Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites*, pp. 25 en 30-31.

<sup>61</sup> Van der Laarse, ‘Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed’, pp. 96-98.

<sup>62</sup> Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van ARP-Delft*, pp. 27-28. Zie tevens Van Klinken, *Actieve burgers*, p. 132.

<sup>63</sup> Zie appendix I.

hooren moet vertegenwoordigd [zijn]'. Conform dit evenredigheidsbeginsel zou de Delftse gemeenteraad uit 6 liberalen, 3 conservatieven, 6 katholieken en 6 anti-revolutionairen dienen te bestaan.<sup>64</sup> De vrijzinnige meerderheid was in elk geval gewaarschuwd.

---

<sup>64</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr. 1, notulen van 9 juli 1885.

## HOOFDSTUK 2

### ‘KLEINE LUYDEN’ IN BEWEGING

#### 2.1 ‘EENE KWESTIE VAN HUISHOUDELIJK BESTUUR’

Toen de nationale partijorganisatie van de ARP begin jaren tachtig eenmaal stevig op poten stond, drong voorman A. Kuiper eveneens aan op provinciale en lokale coördinatie. Het drukke verkiezingsjaar 1883 – waarin zowel vertegenwoordigers voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten als de gemeenteraad gekozen moesten worden – bood hem een geschikte mogelijkheid om per verkiezing de te voeren strategie uiteen te zetten. Enkele dagen voor de gemeenteraadsverkiezingen betoogde Kuiper in *De Standaard* dat de antirevolutionairen geroepen waren zich bezig te houden met de gemeentelijke politiek, niet zozeer omdat principiële antirevolutionaire beginselen in het geding waren als wel dat de raad besliste over concrete lokale belangen. De raad diende daarom een zo getrouw mogelijke afspiegeling van de burgerij te vormen. Partijvorming op grond van politieke beginselen paste eenvoudigweg niet bij de aard van de gemeenteraad:

Begaat die dwaasheid niet, en legt af den waan, om van uw gemeenteraad een soort Tweede Kamer in het klein te maken. Wat ge in uw gemeenteraad beveiligen moet, zijn *niet* uw politieke beginselen, maar *de belangen uwer burgerij*.<sup>65</sup>

Antirevolutionaire kiesverenigingen werden dus geacht een programma op te stellen, specifiek gericht op de belangen van de gemeente. Kuipers uiteenzetting liet uitdrukkelijk de ruimte om samenwerking te zoeken met andere politieke groeperingen, zolang zij maar instemden met het gemeentelijke antirevolutionaire program.

Aan een specifiek gemeenteprogram à la de Amsterdamse kiesvereniging ‘Nederland en Oranje’ ontbrak het de eerste jaren in Delft. Wel wenste de kiesvereniging paal en perk te stellen aan ‘de verkwisting van de penningen der gemeenten’.<sup>66</sup> De liberalen waren hierbij de kop van Jut. De hoge gemeentelijke uitgaven ten aanzien van het openbaar onderwijs – dat in vergelijking met het bijzonder onderwijs vele malen duurder was – waren de antirevolutionairen een doorn in het oog, zeker omdat de kosten in de vorm van belastingen op de inwo-

---

<sup>65</sup> *De Standaard*, 2 juli 1883. Verschijnend onder de titel ‘En nu onze derde campagne’ maakte deze bijdrage onderdeel uit van een artikelreeks over de landelijke, provinciale en lokale verkiezingen. Volgens Janssens legde Kuiper met die reeks de basis voor de toekomstige verkiezingsstrategieën. Zie R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij, 1850-1888* (Hilversum 2001), pp. 216-218.

<sup>66</sup> *De Delvenaar*, 17 juni 1885.

ners verhaald werden.<sup>67</sup> Als spreekbuis van de antirevolutionairen in Delft benadrukte het weekblad *De Delvenaar* dat de houding ten opzichte van het financiële of huishoudelijke bestuur als scheidslijn bij de verkiezingen moest fungeren en niet het door Kuiper opgestelde *Ons Program*. ‘We vragen natuurlijk niet eerst: zijt ge Roomsch, zijt ge Gereformeerd, of Luthersch, zijt ge conservatief of antirevolutionair, ’t is hier de vraag, zijt ge met ons voor *bezuiniging* op alle gebied’, zo luidde het selectie criterium voor kandidaten.<sup>68</sup> Instemming met het voornoemde criterium kon dus eveneens tot aanbeveling leiden van niet-antirevolutionaire kandidaten.

Elke raadsverkiezing opnieuw moest de kiesvereniging een afweging maken welke mannen zij geschikt achtte voor het raadslidmaatschap. Antirevolutionaire kandidaten dienden in de regel lid te zijn van de kiesvereniging ‘Nederland en Oranje’ en haar beginselen te onderschrijven. Geheel vlekkeloos verliep dat niet. Sommige kandidaten wensten zich niet aan te sluiten bij de kiesvereniging; anderen voeren een dermate eigen koers, dat zij op den duur vervreemd raakten van hun achterban en niet langer door de kiesvereniging gesteund werden. Schertsend sprak men van ‘zogenaamde Antirevol. gemeenteraadsleden’.<sup>69</sup> Bij gebrek aan geschikte ‘eigen’ kandidaten – en daar schortte het blijkens de notulen nogal eens aan – was men aangewezen op kandidaten van andere politieke richtingen. Als gedragslijn was in 1887 bepaald dat alleen kandidaten van het katholieke ‘Recht voor Allen’ en in een enkel geval van het liberale ‘Nederland’ zouden worden overgenomen ‘[o]pdat zoodoende de politieke belijdenis der kandidaten ten allen tijds daardoor gekend worde’.<sup>70</sup> Het lag meer voor de hand dat ‘Nederland en Oranje’ contact zocht met de conservatieven. De conservatieve ‘Eendracht maakt macht’ was echter ter ziele gegaan.

Samenwerking tussen ‘Nederland en Oranje’ en ‘Recht voor Allen’ lag gezien de voortgaande schoolstrijd voor de hand. Het bestuur van de antirevolutionaire kiesvereniging zag zich echter genoodzaakt, al dan niet met behulp van *De Delvenaar*, voortdurend verantwoording af te leggen over deze samenwerking. Een deel van de antirevolutionaire kiezers in Delft dacht namelijk anders over de con-

---

<sup>67</sup> De nadruk op zuinig beheer van de financiën was tot 1897 een steeds terugkomend verkiezings-thema en het eigenlijke ‘gemeenteprogram’. Vergelijk de berichten in *De Delvenaar* van 17 juni 1885; 15 juli 1887; 14 jul 1893; 12 juli 1895. Punt was vooral dat tegenover de hoge uitgaven van de gemeentescholen geen goede inkomstenbron stond. De gemeentescholen vroegen in tegenstelling tot de bijzondere scholen geen schoolgeld of een relatief laag bedrag, en bleken daardoor grote aantrekkingskracht te bezitten, aldus De Jonge, ‘Delft in de negentiende eeuw’, p. 220. Vergelijk de *Nieuwe Delftsche Courant*, 19 juli 1885.

<sup>68</sup> *De Delvenaar*, 24 juni 1885. Cursivering is door de redactie aangebracht.

<sup>69</sup> In 1899 werd bijvoorbeeld aan het raadslid G. Bakker gevraagd of hij zich aan wilde sluiten bij de clubvergadering, maar hij bedankte in het geheel voor een kandidatuur. Het antirevolutionaire raadslid A. Bijl werd in 1885 in eerste instantie over het hoofd gezien. T. Stoorvogel werd in 1897 zelfs niet eens voorgedragen als kandidaat namens de antirevolutionairen, terwijl hij toch al jaren hun kandidaat was. Zie archief Nederland en Oranje, inv.nr. 2 en 1, notulen van 31 mei en 14 juni 1899; 5 juli 1885, 6 juli 1897.

<sup>70</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr. 1, notulen van 9 november 1887.

fessionele samenwerking en vreesde de machtsontwikkeling van de katholieken. Zij onthielden zich liever van stemming dan dat zij een katholiek in de raad verkozen.<sup>71</sup> De antirevolutionairen in Delft lieten zich sowieso weinig van hogerhand gezeggen: Kuypers adviseerde in *De Standaard* en de aanbevelingen van het bestuur van 'Nederland en Oranje' werden dikwijls in de wind geslagen.<sup>72</sup>

Dit euvel uitte zich herhaaldelijk bij de tussentijdse verkiezingen voor de gemeenteraad. De antirevolutionairen en katholieken hadden gezamenlijk een verdeelsleutel naar vertegenwoordiging opgesteld, op grond waarvan beide 'partijen' elk zes van de in totaal eenentwintig zetels zouden moeten krijgen toegewezen.<sup>73</sup> Bij de periodieke verkiezingen slaagden de confessionelen nog wel in hun opzet, maar wanneer de antirevolutionairen bij de tussentijdse verkiezingen conform deze afspraak alleen voor een katholieke kandidaat naar de stembus moesten komen, mislukte de opzet veelal, zoals in 1900 bleek. *De Delvenaar* schreef dat het wegblijven van antirevolutionaire kiezers de oorzaak was dat niet de katholieke kandidaat J.C. Olifiers gekozen was, maar de liberaal M. Meijers.<sup>74</sup> Teleurgesteld gaf de voorzitter van 'Nederland en Oranje' te kennen:

vele nog zijn onder geen voorwendsel te bewegen, op een Roomsche te stemmen, en zien niet in, dat de revolutie veel erger vijand op dit oogenblik is, dan de Roomsche politieke partij.<sup>75</sup>

## 2.2 GELOOF VERSUS REVOLUTIE

Ondanks het antirevolutionaire 'program' en het bestaan van kiesverenigingen is het voor de negentiende-eeuwse gemeentepolitiek onjuist om te spreken van politieke partijen. Personen waren hooguit een politieke richting toegedaan. In de praktijk hadden zij een grote handelingsvrijheid. De vragen die de antirevolutionairen voorlegden aan hun kandidaten waren dan ook allesbehalve uitgewerkt en de daarop volgende antwoorden werden niet direct bindend geacht. Kandidaten werden soms door kiesverenigingen aanbevolen, zonder daadwerkelijk tot behoren tot de politieke richting van de betreffende kiesvereniging. Dikwijls prijkte de

---

<sup>71</sup> Volgens Van der Laarse werden de antipapistische sentimenten vooral naar voren gebracht door de Afscheidenen. Het *Nieuws- en Advertentieblad voor Delft en omstreken* (de voorloper van *De Delvenaar*), dat onder de redactie stond van de christelijk-gereformeerde J. van Oel, negeerde de eerste jaren de adviezen van Kuiper om met de katholieken samen te werken. Zie Van der Laarse, 'Verzwoegen door den ultramontaanschen vloed', pp. 96-98. Later zou de krant zich overigens opwerpen als pleitbezorger van de confessionele samenwerking en katholieke kandidaten bij haar lezers krachtig aanbevelen.

<sup>72</sup> De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, pp. 104-105. De verkiezing van de protestantse liberaal A.M. Schagen van Leeuwen was in 1877 te danken aan het negeren van adviezen.

<sup>73</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr. 1, notulen van 9 juli 1885. Zie ook hoofdstuk 1, pp. 25-26.

<sup>74</sup> *De Delvenaar*, 10 februari 1899 en 18 maart 1900. De *Nieuwe Delftsche Courant*, 5 februari 1899, hield het zakelijker: 'Aan wie den schuld? Aan die anti-liberalen, die door afwezigheid geschitterd hebben.'

<sup>75</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr 2, notulen van 6 april 1900.

naam van een kandidaat op meerdere aanbevelingslijsten. Andere kandidaten profileerden zich liever los van enige kiesvereniging; zij werden aanbevolen door ‘enige onafhankelijke kiezers’. Het meerderheidsstelsel dwong de kiesverenigingen min of meer samenwerking op. Dit alles maakt het moeilijk om de politieke kleur van de gemeenteraadsleden te achterhalen en de politieke verhoudingen in kaart te brengen, zeker wat betreft de periode voor 1885.<sup>76</sup>

De kerkelijke achtergrond bepaalde niet bij voorbaat welke politieke richting iemand was toegedaan. Neem bijvoorbeeld A.N. de Lint, een handelaar in bouwmaterialen, die gedurende de jaren 1882-1894 lid was van de gemeenteraad. Gezien zijn kerkelijke achtergrond – De Lint behoorde tot de Christelijk-Gereformeerde Kerk en was aldaar de organist – had lidmaatschap van ‘Nederland en Oranje’ meer voor de hand gelegen. Niets was minder waar, De Lint werd aanbevolen door de vrijzinnige kiesvereniging ‘Nederland’, was zelfs enige tijd haar voorzitter, en presenteerde zich als volbloed liberaal. Meerdere keren werd zijn kandidatuur overigens wel overgenomen door de antirevolutionairen, juist omdat hij hun kerkelijke richting was toegedaan en een belangrijke rol speelde in het orthodox-protestantse verenigingsleven te Delft.<sup>77</sup>

*Figuur 2.1 Zetelverdeling in verhouding tot de verschillende politieke stromingen, 1870-1919.*

	1870	1885	1900	1915	1919 (EV)
Antirevolutionairen	1	4	4	6	4
Christelijk-Historischen	-	-	-	-	1
Conservatieven	7	3	-	-	-
Liberalen	8	7	11	-	-
<i>Bond van Vrije Liberalen</i>	-	-	-	-	-
<i>Liberale Unie (Burgerplicht)</i>	-	-	-	6	2
<i>Vrijzinnig-Democratische Bond</i>	-	-	-	1	1
Radicalen	-	-	1	-	-
Rooms-katholieken	3	6	5	7	7
Sociaaldemocraten	-	-	-	3	7
Onbekend	-	1	-	-	-
Overig	-	-	-	-	1
<b>Totaal aantal zetels</b>	<b>19</b>	<b>21</b>	<b>21</b>	<b>23</b>	<b>23</b>

Bron: *De Delvenaar, Delftsche Courant* en *Nieuwe Delftsche Courant*, desbetreffende jaargangen.<sup>78</sup>

<sup>76</sup> Dat ondervond ook V. Veldheer, *Kantelend bestuur. Onderzoek naar de ontwikkeling van taken van het lokale bestuur in de periode 1851-1985* (Rijswijk 1994), p. 149 bij zijn onderzoek naar de politieke verhoudingen in Leiden.

<sup>77</sup> Van der Laarse, ‘Verzwoegen door den ultramontaanschen vloed’, p. 109, noot 84; Van der Laarse en Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites*, p. 33. Zie tevens *Jaarboekje voor de stad Delft voor 1880* (Delft 1880), p. 87.

<sup>78</sup> De zetelverdeling voor de jaren 1870 en 1885 is ontleend aan Van der Laarse en Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites*, pp. 31 en 35. Zij geven naar mijn mening een ver-

Met behulp van krantenberichten en advertenties is het uiteindelijk mogelijk gebleken een nauwkeurig overzicht van de politieke verhoudingen te geven. Dit overzicht maakt een aantal interessante ontwikkelingen zichtbaar. In het vorige hoofdstuk werd geconcludeerd dat de liberale opmars enigszins gestuit werd omdat de andere politieke minderheden samenwerkten en elkaars kandidaten aanbevelen. In de jaren tachtig slaagden de confessionelen erin de lokale liberale hegemonie in Delft – zij het tijdelijk – te doorbreken. De raadsverkiezingen van 1885 kunnen in dit opzicht beschouwd worden als de eerste lakmoesproef voor de confessionele samenwerking. Het gezamenlijke optreden bij de Tweede Kamerverkiezingen had in 1881 geleid tot de verkiezing van Fabius, maar op lokaal niveau werkte men nog niet samen. Bovendien was succes niet bij voorbaat gegarandeerd. Niet voor niets hekelde *De Delvenaar* de opstelling van haar kiezers, namelijk

dat velen hun stembriefje, oningevuld laten liggen, 't is slechts voor den Gemeenteraad zegt men, en met eene schouderophaling wordt het ter zijde gelegd. Voor de Tweede Kamer loopt men het vuur uit de sloffen, om zijn candidaat er door te krijgen en voor den Gemeenteraad laat men zijn buurman stemmen.<sup>79</sup>

Deze opstelling gold niet uitsluitend voor de antirevolutionairen. Al reageerde men binnen 'Nederland en Oranje' in augustus 1885 positief op de vraag of gemeentelijke politieke zaken niet tijdens de vergaderingen van de kiesvereniging besproken konden worden – wat van een duidelijke politieke betrokkenheid getuigde –, nationale politiek bleef hoger in de rangorde staan dan gemeentepolitiek, evenals dat het gebruik was bij de andere kiesverenigingen.<sup>80</sup> Desondanks lagen de opkomstcijfers bij de gemeenteraadsverkiezingen in Delft relatief hoog in vergelijking met andere steden.<sup>81</sup> Dat laat onverlet dat de taakopvatting voor het lokale bestuur behoorlijk beperkt was. Conform de heersende (liberale) gedachte diende de lokale overheid bij hoge uitzondering te interveniëren. Naar mate het aantal maatschappelijke vraagstukken echter toenam, leidde dat onvermijdelijk tot een intensivering van de bemoeienis van het lokaal bestuur. Volgens V. Veldheer diende Amsterdam aan het einde van de eeuw als het lichtende voorbeeld voor andere gemeenten. De radicalen en later de sociaaldemocraten hadden in de hoofdstad een omslag in het denken geforceerd: het lokale bestuur was niet slechts een politieel en administratief orgaan, maar een orgaan dat zich eveneens met sociale en economische zaken diende te bemoeien. Als landelijk georganiseerde partij was de SDAP in 1899 de eerste die met een gemeente-

---

keerde weergave voor het jaar 1885, zodat de verdeling in figuur 2.1 behoorlijk afwijkt van hun indeling. Zij onderscheiden 6 katholieken, 5 conservatieven, 6 liberalen en 4 antirevolutionairen.

<sup>79</sup> *De Delvenaar*, 10 juni 1885.

<sup>80</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr. 1, notulen van 27 augustus 1885.

<sup>81</sup> Van der Laarse en Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites*, pp. 25-26, 29 en 36.

program kwam. Hun opkomst zou de gemeentepolitiek ‘partijpolitiëker’ hebben gemaakt.<sup>82</sup> Deze constatering blijkt ook voor Delft waar, maar dat wil niet zeggen dat raadsverkiezingen pas rond het jaar 1900 ergens over gingen. Al in vroeg stadium deed de antithese hier sluimerend haar werk.

Terug naar 1885: onder het mom van het streven naar een billijke, min of meer evenredige zetelverdeling en de beschuldiging van slecht beheer van de gemeentekas werden de liberalen scherp bestreden. De verkiezingsuitslag mocht voor de confessionelen een groot succes heten. De nieuwe, eenentwintig leden tellende gemeenteraad verkreeg een confessionele meerderheid, bestaande uit vier antirevolutionairen, zes katholieken en drie kerkelijke conservatieven. Slechts één van de vijf periodiek aftredende liberalen was herkozen: de christelijk-gereformeerde De Lint. De politieke machtsverhoudingen waren sedertdien definitief in het voordeel van de confessionelen beslecht, aldus Van der Laarse.<sup>83</sup> Gelet op de verkiezingsresultaten tot het jaar 1919 behoeft deze stelling echter enige nuance. Het is waar dat het verkiezingssucces van 1885 een directe inbreuk vormde op de liberale hegemonie, maar het gezamenlijke zetelaantal van de confessionelen zou tot de invoering van evenredige vertegenwoordiging in 1919 om en nabij de tien schommelen.<sup>84</sup> De daadwerkelijke meerderheid in de raad ging per verkiezing van links naar rechts, en weer terug. De confessionelen waren niet zonder meer verzekerd van kiezerssteun en konden als zodanig dus niet vooraf op een meerderheid in de raad rekenen. Bewerking van (nieuwe) kiezers bleek nodig om het aantal zetels ten minste te kunnen handhaven, want zonder de trouwe opkomst van geestverwante kiezers zou de meerderheid in de raad even eenvoudig in de handen van de liberalen kunnen komen. Dat bleek: bij tussentijdse verkiezingen slaagden de liberalen er voortdurend in terrein terug te winnen op de confessionelen. In 1900 bezetten zij zodoende maar liefst elf zetels.

Rond de eeuwwisseling ontstond er een diffuus beeld van de politieke verhoudingen toen andere kiesverenigingen op lokaal niveau eveneens van zich lieten horen. Naast antirevolutionaire, katholieke en liberale kiesverenigingen, maakten de kranten gewag van de radicale kiesvereniging ‘Maatschappelijke Hervorming’ (1891), een Christelijk-Historisch Kiezerscomité (1897), de vrijantirevolutionaire kiesvereniging ‘Steunende op den Bijbel, verdedigen wij de waarheid’ (1897), een plaatselijke afdeling van de SDAP (1898) en een vrijzinnig-democratische kiesvereniging (1901).<sup>85</sup> Daarnaast was liberale ‘Nederland’ omgedoopt in ‘Burgerplicht’ (1887) en heette de katholieke kiesvereniging voortaan ‘Recht en Plicht’ (1897). Zowel hun bestaan als de kiesrechtuitbreidingen van 1887 en 1896 leverden echter niet direct een politieke aardverschuiving op. Na de

---

<sup>82</sup> Veldheer, *Kantelend bestuur*, pp. 60-75.

<sup>83</sup> Van der Laarse, ‘Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed’, p. 99.

<sup>84</sup> Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van ARP-Delft*, p. 76.

<sup>85</sup> *De Delvenaar*, 28 en 31 mei 1897, 28 januari 1898, 2 maart 1901. De meeste van hen kenden slechts een kort bestaan.



grondwetswijziging van 1887 steeg het aantal kiezers met iets meer dan vijftig procent, maar dat is nauwelijks terug te zien in verkiezingsuitslagen.<sup>86</sup> Het verschil in de vereisten betreffende het kiesrecht voor de verschillende politieke organen werd toen opgeheven. Alle Nederlandse, mannelijke ingezetenen van boven de drieëntwintig jaar, die voldeden aan de door de wet te bepalen kentekenen van ‘geschiktheid en maatschappelijken welstand’ mochten voortaan hun stem uitbrengen.<sup>87</sup> Formeel kwam hiermee een einde aan het censuskiesrecht. Het parlement moest in een nieuwe kieswet de vereisten nog wel nader definiëren. De Jonge meende dat de kiesrechtuitbreiding van 1887 de confessionelen aanvanke-lijk in de kaart speelde, maar er is geen enkele reden om dat aan te nemen.<sup>88</sup>

Negen jaar later breidde het kiesrecht dankzij minister S. van Houten opnieuw fors uit. Alle burgers die aangeslagen waren in de vorm van directe belastingen of grondbelasting stonden automatisch als kiezer geregistreerd. Daarnaast schiep hij de mogelijkheid om je als aangiftekiezer te laten registeren. Een enorme gemeentelijke administratieve rompslomp was het gevolg, maar het vergrootte tegelijkertijd wel de taakstelling van de kiesverenigingen, die sindsdien elke winter kiezers hielpen zich te registeren, in de hoop daarmee hun kiezerspotentieel te kunnen uitbreiden – de ‘kiezerskweek’.<sup>89</sup> Gemeenteraadsverkiezingen kregen meer dan voorheen een polemisch gehalte; het democratiseringsproces zette zich bovendien geleidelijk aan door.

De politisering was het gevolg van de toename van het aantal spelverdelers. Na 1900 hadden de liberale kiezers de keuze uit Unie-liberalen of vrijzinnig-democraten. Op de lange termijn luidde deze liberale verdeeldheid haar eigen ondergang in: in 1919 beschikten de liberalen gezamenlijk over slechts drie zetels. Een groot deel van de verloren kiezers kwam waarschijnlijk terecht bij de SDAP. Merkwaardig genoeg was er in politiek opzicht geen sprake van protestantse verdeeldheid in Delft. Het Christelijk-Historisch Kiescomité had alleen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 1897 deelgenomen en verdween een jaar later van het toneel. Het bestaan van duidelijke modaliteiten binnen de Nederlands Hervormde Kerk vertaalde zich niet in de oprichting van een christelijk-historische kiesvereniging. Pas in 1918, met het zicht op verkiezingen onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, werd een kiesvereniging met de naam ‘Voor Vaderland en Vorstenhuis’ opgericht.<sup>90</sup> Intussen had ook de SDAP-afdeling zich gemeld in het politieke krachtenveld. De antithese werd nu duidelijk zichtbaar en verwoord in de politieke strijd. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen

---

<sup>86</sup> In 1887 waren in Delft 1075 personen kiesgerechtigd, tegenover 1629 personen in 1888, zoals blijkt uit het *Verslag van den toestand der gemeente Delft over het jaar 1886/1887* (Delft 1887/1888), p. 6.

<sup>87</sup> Artikel 143 van de Grondwet (1887). Vergelijk Van Klinken, *Actieve burgers*, pp. 190-193.

<sup>88</sup> De Jonge, ‘Delft in de negentiende eeuw’, p. 203, noot 4.

<sup>89</sup> Van Klinken, *Actieve burgers*, pp. 279-281.

<sup>90</sup> Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, pp. 181-187.

riep *De Delvenaar* op vooral niet op de liberalen of sociaaldemocraten te stemmen, hun loot kwam voort uit dezelfde stam: de revolutie, ‘hetzij dan bleekrood getint, gelijk bij de liberalen’, ‘hetzij bloedrood gelijk bij de socialisten’.<sup>91</sup>

Het scherpste uitte de antithese zich tijdens de raadsverkiezingen van 1907. Met een sterk beroep op een evenredige verdeling van de zetels – gemeten naar de kerkelijke gezindheid meenden de antirevolutionairen recht te hebben op meer zetels – gingen de antirevolutionairen vol in de aanval. Men maakte expliciet onderscheid tussen klerikale en niet-klerikale kandidaten: beide uitgangspunten verschilden nu eenmaal en dat mocht in de raad best zichtbaar zijn.<sup>92</sup> De opzet slaagde en de confessionelen behaalden een meerderheid van elf zetels. Gevolg was wel dat de liberale wethouder W.O.A. Lans ten val was gebracht. De liberale kiesverenigingen, evenals de *Delftsche Courant* reageerden geïrriteerd. Zij vonden deze opstelling niet passen bij het functioneren van de gemeenteraad. Twee jaar later, bij de verkiezingen in 1909, werden de lezers van de *Delftsche Courant* daar nog eens fijntjes aan herinnerd:

Was het vroeger jaren een goed gebruik, dat aftredende leden, die door kunde en toewijding, getoond hadden een raadszetel waardig te zijn, door de tegenpartij onbestreden bleven, thans schijnt, door het drijven der antirevolutionairen, daarmede voor goed gebroken te zijn. De ‘christelijken’ van deze huize maken van elke verkiezing, ook van die voor den Raad, een onedele stembussport en men acht zich eerst recht verdienstelijk, wanneer de meest bekwame mannen van hunne zetels worden verdrongen. Of de nieuwelingen in bekwaamheid de meerderen, zelfs de gelijken zijn van de verdrongen, is een vraag, welke niet eens gesteld, veel minder beantwoord wordt.<sup>93</sup>

De belangrijke vraagstukken die in de gemeenteraad besproken werden, vroegen kennis en ontwikkeling ‘grootter dan de lager school pleegt bij te brengen’. Strijd was goed, maar dan over vacatures, niet over ‘hoog bekwame [liberale] mannen’. In de raad zaten genoeg stemmers, maar er moesten sprekers zijn, die op basis van argumenten een rationele afweging konden maken, zo luidde het harde oordeel van de liberalen over de antirevolutionaire kandidaatsleden.<sup>94</sup>

### **2.3 DE SOCIALE STRATIFICATIE IN DE GEMEENTERAAD**

Toen de liberalen deze woorden in 1909 schreven, was het proces van democratisering reeds in volle gang. Dit kwam tot uiting in een veranderende sociale samenstelling van de gemeenteraad. Volgens de historici De Jonge en Van der

---

<sup>91</sup> *De Delvenaar*, 10 juli 1903.

<sup>92</sup> *Ibidem*, 29 juni 1907.

<sup>93</sup> Ingezonden brief van de vrijzinnig-democratische kiesvereniging en de liberale kiesvereniging Burgerplicht in de *Delftsche Courant*, 8 juli 1909, tweede blad.

<sup>94</sup> *Ibidem*.

Laarse verschoof het zwaartepunt van de bestuurlijke macht in het laatste eeuwkwart van de gevestigde welstandselite naar de *homines novi*. De opkomst van nieuwe groepen in Delft was in hun ogen nauw verbonden met de economische expansie, hoewel de grote industriëlen politiek liever overlieten aan andere lieden, zoals intellectuelen en middenstanders.<sup>95</sup> Ontwikkelingen in de sociale samenstelling van de raad, gemeten naar het beroep van de raadsleden, zijn door middel van figuur 2.2 inzichtelijk gemaakt. Gekozen is om de beroepen in te delen op grond van maatschappelijk prestige, grotendeels gebaseerd op de stratificatie van Van Tulder.<sup>96</sup>

Uiteraard heeft deze indeling zijn beperkingen, niet het minst omdat zijn indeling gebaseerd is op het tijdvak 1919-1954. Terecht kan de vraag gesteld worden of die indeling voor de negentiende eeuw dan wel opgaat. Omdat het ontbreekt aan een bruikbaar alternatief en het de bedoeling is slechts een indicatief beeld te geven van de sociale stratificatie in de gemeenteraad, lijkt het gebruik van deze indeling mij gerechtvaardigd.<sup>97</sup> Tevens moeten hier twee andere reserves gemaakt worden. Het beroep van de gemeenteraadsleden is voor vier peildata ontleend aan het *Adresboek voor de stad Delft*. Daarmee ontstaat ten onrechte een enigszins statisch beeld. Het proces van individuele sociale stijging kan nu eenmaal moeilijk in een schema gevat worden, al leert de praktijk dat sociale stijging zeker onder gemeenteraadsleden plaatsvond. Te denken valt aan het antirevolutionaire raadslid A.W.G. Bijl (lid gr. 1907-1913). In 1900 stond hij nog als koopman geregistreerd, maar in 1907 als oliëfabrikant. Bovendien verschaft figuur 2.2 geen inzicht in de financiële welstand van de betreffende leden. Door het niet vermelden van die aanslagen in de belastingen kan daarom in sommige gevallen een vertekend beeld ontstaan. Het liberale raadslid M. Meijers (lid gr. 1899-1915) behoorde als metselaar zeker niet tot de hoogste sociale lagen, maar gezien het bedrag dat hij aan belastingen betaalde, deed hij waarschijnlijk goede zaken.<sup>98</sup>

Onderstaande gegevens laten evenwel zien hoe de sociale lagen in de loop van de tijd evenrediger vertegenwoordigd waren in de gemeenteraad, al bleven

---

<sup>95</sup> De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', pp. 241-242 en Van der Laarse, 'Het Delfts patriciaat', p. 23. Vergelijk N. Bos, *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Brunsum 1995) pp. 21-22 en 28.

<sup>96</sup> J.J.M. van Tulder, *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954. Een sociaal-statische studie*, (Leiden 1962), pp. 257-261, bijlage B-3; P. Kooi, *Groningen, 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987), pp. 43-49 geeft een vergelijkbare stratificatie, die alleen niet zozeer het beroepsprestige maar het modaal inkomen van de verschillende beroepen als uitgangspunt heeft. In sommige gevallen levert dat interessante verschillen op met de door mij gemaakte indeling.

<sup>97</sup> J.Th.J. van Berg gebruikt voor de negentiende eeuw eveneens de indeling van Van Tulder, zie daarvoor zijn *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1983), pp. 52-53.

<sup>98</sup> GAD, Archief Secretarie, inv.nr. 2112, kiezerslijst 1886. In 1886 was Meijers voor bijna 175 gulden aangeslagen in personele, grond- en patentbelasting.

*Figuur 2.2 De samenstelling van de gemeenteraad naar beroep, 1870-1917.*

1870 <sup>99</sup>	1885 <sup>100</sup>	1900 <sup>101</sup>	1915 <sup>102</sup>
<i>Sociale laag I:</i> 1 advocaat 5 artsen 1 burgemeester 1 notaris	<i>Sociale laag I:</i> 1 advocaat 3 artsen	<i>Sociale laag I:</i> 1 arts 1 werktuigkundig hoofd-ingenieur	<i>Sociale laag I:</i> 1 advocaat-procureur 2 artsen 1 directeur verf- en chemicaliënfabriek 2 hoogleraren aan de TH*
<i>Sociale laag II:</i> 1 brander/destillateur 1 fabrikant 1 secretaris-rentmeester Delfland	<i>Sociale laag II:</i> 1 brander 1 brouwer 3 fabrikanten 1 luitenant artillerie 1 secretaris-rentmeester Delfland	<i>Sociale laag II:</i> 1 brander 1 chef afdeling gebouwen NS&GF** 4 fabrikanten 1 secretaris-rentmeester Delfland	<i>Sociale laag II:</i> 1 groothandelaar in koffie en thee 1 sigarenfabrikant 1 secretaris-rentmeester Delfland
<i>Sociale laag III:</i> 2 boterhandelaren 1 houtkoper	<i>Sociale laag III:</i> 1 boterkoper 1 kaashandelaar 4 kooplieden	<i>Sociale laag III:</i> 1 aannemer 1 boterkoper 1 houthandelaar 1 kaashandelaar 2 kooplieden 1 wijnhandelaar	<i>Sociale laag III:</i> 2 apothekers 2 graanhandelaren 1 koopman in zaden
<i>Sociale laag IV:</i> 1 korenmolenaar 1 zeepzieder	<i>Sociale laag IV:</i> Geen	<i>Sociale laag IV:</i> 1 kunstschilder 1 metselaar (zelfs.)	<i>Sociale laag IV:</i> 1 boekbinder 1 broodbakker 1 broodslijter/winkelier 1 loodgieter 1 secretaris NVvGA*** <sup>103</sup> 1 sigarenwinkelier
<i>Sociale laag V:</i> Geen	<i>Sociale laag V:</i> Geen	<i>Sociale laag V:</i> Geen	<i>Sociale laag V:</i> Geen
<i>Sociale laag VI:</i> Geen	<i>Sociale laag VI:</i> Geen	<i>Sociale laag VI:</i> Geen	<i>Sociale laag VI:</i> Werkman NS&GF**
<i>Overig:</i> 1 geen beroep vermeld 1 officier buiten dienst 1 particulier	<i>Overig:</i> 3 geen beroep vermeld 1 gepensioneerd luitenant artillerie	<i>Overig:</i> 2 geen beroep vermeld 1 vacature	<i>Overig:</i> 2 geen beroep vermeld
19 leden	21 leden	21 leden	23 leden

\* Technische Hogeschool; \*\* Nederlandsche Spiritus- en Gasfabriek; \*\*\* 'Nederlandsche Vereeniging van Glas- en Aardebewerkers'.

<sup>99</sup> Beroepsgegevens voor het jaar 1870 zijn ontleend aan de tabellen in De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', pp. 188-189, staat X en XI.

<sup>100</sup> Gegevens ontleend aan *Adresboek van Delft voor 1886* (Delft 1886).

<sup>101</sup> Gegevens ontleend aan *Adresboek van Delft voor 1900* (Delft 1900).

<sup>102</sup> Lijst met gemeenteraadsleden is te vinden in het *Verslag van den toestand der gemeente Delft over het jaar 1915* (Delft 1916). Beroepen staan vermeld in *Adresboek van Delft voor 1916* (Delft 1916).

<sup>103</sup> Het betreft hier C.C. Schildt, die in 1905 als werkman zitting had in de Kamer van Arbeid.

(on)geoefende arbeiders ook in 1915 nagenoeg uitgesloten van het raadslidmaatschap. In 1870 was de bovenste sociale laag duidelijk oververtegenwoordigd in de raad, zeker wat het aantal artsen betreft. De peiljaren 1885, 1900 en 1915 laten vervolgens zien dat de middenstand – voornamelijk de kooplieden – in eerste instantie bijna een derde van de zetels vertegenwoordigde en na 1900 zelfs de helft. De ‘kleine luyden’, al dan niet gereformeerd, waren in de raad duidelijk zichtbaar. De conclusie van De Jonge dat grote industriëlen de politiek links lieten liggen, lijkt dus bevestigd te worden, al ontbraken de fabrikanten zeker niet in de Delftse raad. Vanaf 1915 blijken de geschoolde arbeiders eveneens mee te kunnen doen en zelfs één vierde van het totale aantal raadszetels te bezetten.

Dit overzicht inzake de sociale achtergrond van de gemeenteraadsleden laat veel vragen onbeantwoord. De antirevolutionaire voorman Kuiper beroemde zich maar wat graag op het feit dat zijn partij de ‘kleine luyden’ vertegenwoordigde, maar wie waren haar vertegenwoordigers in Delft? De SDAP – waarover later meer – daarentegen wenste de arbeidersbeweging te vertegenwoordigen, maar kreeg in haar beginjaren nogal eens het verwijt een ‘herenpartij’ te zijn. Ging dit ook voor Delft op? In beide gevallen kan het vruchtbaar zijn om aansluiting te zoeken bij het inmiddels veelvuldig door historici toegepaste eliteonderzoek. In dergelijke onderzoeken zijn feitelijk twee vragen leidend. Allereerst: hoe is deze elite samengesteld? En voorts: hoe functioneerde deze elite, of anders gezegd, in welke ‘gemeenschappen’ participeerde de elite?<sup>104</sup>

Historici hebben dikwijls verschillende criteria gehanteerd ter nadere bepaling van de elite, zoals grootgrondbezit, invloedrijke functies, welstand en aanzien. In dit onderzoek wordt het plaatselijke politieke kader van de antirevolutionairen en de sociaaldemocraten tot de ‘elite’ gerekend, niet zozeer omdat zij over bepaalde tekenen van ‘geschiktheid of welstand’ beschikten, maar wel omdat zij de voormannen zijn van een bepaald volksdeel. Zij zijn namelijk de positiedragers op sleutelposities, zoals D.Th. Kuiper het formuleerde.<sup>105</sup> Eliteonderzoek heeft veel licht geworpen op het proces van sociale stijging. Behalve dat dergelijke onderzoeken zeer tijdrovend zijn, ontbreekt het dikwijls aan gegevens om dit proces daadwerkelijk te kunnen meten. In dit onderzoek wordt *a priori* verondersteld dat er sociale stijging of emancipatie heeft plaatsgevonden. Het doel is om helder te krijgen wie hiervan profiteerde door zowel de formele lijnen tussen de leden van het politieke kader te analyseren en waar mogelijk biografische gegevens van de betreffende personen te verzamelen.

---

<sup>104</sup> Bos, *Notabele ingezetenen*, pp. 10-14. Bos laat in het eerste deel van zijn dissertatie zien hoe elites aan de hand van verschillende bronnen ingekaderd kunnen worden, bijvoorbeeld met de lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer, oftewel Nederlands meest welgestelde lieden. Vergelijk Bruin, *Een herenwereld ontleed*; en B. de Vries, *Electoraat en elite: sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam, 1850-1895* (Amsterdam 1986), pp. 103-133.

<sup>105</sup> D. Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijk studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel 1972), p. 16.

Voornoemde zaken zijn geordend in appendix II. Uit deze gegevens zijn een aantal opvallende tendensen te ontwaren. Vanaf de jaren zeventig maakte de goede burgerij geleidelijk aan haar opgang in de gemeenteraad. In eerste instantie namen de liberalen de plaatsen in van de conservatieven, maar al spoedig slaagden ook confessionele middenstanders erin zetels te bemachtigen. De oprichter van de antirevolutionaire kiesvereniging 'Nederland en Oranje' en tevens haar eerste vertegenwoordiger, A.F.L. Bichon van IJsselmonde (1808-1880), was nog een typische notabele geweest, een heer die zijn bestuurlijke sporen reeds had verdiend toen hij in 1867 in de Delftse gemeenteraad gekozen werd. Stam-mend uit een welgestelde familie was het bekleden van publieke functies hem niet vreemd. Zijn vader was heer van Oost- en West-IJsselmonde, lid van de Provinciale Staten en burgemeester van Rotterdam geweest; zelf had hij onder meer gediend als burgemeester van Hillegersberg en Statenlid.<sup>106</sup> Geen van de andere antirevolutionairen die gedurende de periode 1885-1915 in de gemeenteraad vertegenwoordigd zijn geweest konden zich wat betreft afkomst meten met Bichon van IJsselmonde. De tweede antirevolutionaire lokale vertegenwoordiger, de olie-slager H.J. Hoogeveen (lid gr. 1873-1879), stond minder hoog op de maatschappelijke ladder. Dezelfde religieuze gezindheid bracht hen echter in één 'gemeenschap'. Beide mannen ontmoetten elkaar in verenigingsverband, als bestuurslid van het christelijke leesgezelschap 'Onderzoek en behoud het goede' en de 'Ver- eeniging voor Christelijk Nationaal Onderwijs'.<sup>107</sup>

Of een antirevolutionair raadslid nu advocaat, ondernemer, koopman of ambachtsman was, in nagenoeg alle gevallen had hij reeds zitting in de kerkvoogdij c.q. de kerkenraad vóórdát hij verkozen werd in de gemeenteraad. Gedurende de onderzochte periode gold dat in ieder geval voor diegenen die behoorden tot de hogere sociale lagen; personen uit de lagere standen, die pas na 1900 toegang verkregen tot de raad, deden elders hun ervaring op. Blijkbaar fungeerde de kerkenraad als een soort kweekvijver waaruit geschikte leden voor de gemeenteraad gekozen konden worden. De Doleantie bracht daarin geen grote verandering: het merendeel van het antirevolutionaire kader vervulde na 1897 niet langer een ambt binnen de Nederlands Hervormde Kerk maar wel binnen de Gereformeerde Kerk, wiens bestaan in Delft mede te danken was aan de tussenkomst van Kuyper.<sup>108</sup> Dat zowel een hervormd als een Waals kerkenraadslid het antirevolutio-

---

<sup>106</sup> Verschillende nazaten van M.C. van IJsselmonde (1781-1845) zijn in de Tweede Kamer vertegenwoordigd geweest. De jongere broer van A.F.L., mr. M. Bichon van IJsselmonde (1815-1889), had gedurende de jaren 1866-1883 zitting in de Kamer. Later zou zijn zoon, C.J.A. Bichon van IJsselmonde (1855-1923) als vrij-antirevolutionair een Kamerzetel bezetten. De betreffende biografische gegevens zijn ontleend aan het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel I, beschikbaar via <[http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu01\\_01/molh003nieu01\\_01\\_0645.php](http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu01_01/molh003nieu01_01_0645.php)> en <[www.parlement.com](http://www.parlement.com)> (laatst bezocht op 3 december 2013).

<sup>107</sup> Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van ARP-Delft*, pp. 11-12.

<sup>108</sup> *De Delvenaar*, 27 mei 1887. Onder toezien oog van de consulent, A. Kuyper, werden tien kerkenraadsleden gekozen voor de Nederlands Dolerende Gereformeerde Kerk – zoals de formele

naire volksdeel aan het begin van de twintigste eeuw vertegenwoordigde, dient landelijk gezien eerder als uitzondering dan als regel beschouwd te worden. De raadsleden A.G.W. Bijl en L.W.C. van den Berg namen elk in hun kerkverband een vooraanstaande positie in. Het kan als een strategische zet beschouwd worden dat de kiesvereniging juist hen afvaardigde. Op deze wijze kon een groep kiezers worden aangeboord die anders veel moeilijker te bereiken was geweest. De aanhang van de antirevolutionairen bleef in Delft dus niet beperkt tot de Gereformeerde Kerk.

Bijl was van jongs af vertrouwd met de politiek. Verschillende familieleden hadden immers vooraanstaande posities binnen de Delftse antirevolutionaire richting vervuld: zijn grootvader A. Bijl sr. was gedurende de jaren 1874-1881 voorzitter van de kiesvereniging geweest; zijn oom A. Bijl jr. en schoonvader T. Stoorvogel zaten bovendien jarenlang in de gemeenteraad.<sup>109</sup> In 1904 gaf de secretaris van 'Nederland en Oranje' te kennen contact te willen zoeken met de gereformeerde kiesvereniging binnen de Nederlands Hervormde Kerk – waarvan Bijl de secretaris was – om zodoende meer invloed onder hervormden te krijgen. Het zakelijke antwoord van zijn medebestuurders luidde dat een politieke vereniging niet in verbinding kon staan met een kerkelijke vereniging en dat het contact diende te verlopen via individuele hervormde leden.<sup>110</sup> Blijkbaar achtten men de verbinding met de hervormden wel van belang, want sindsdien stond Bijl kandidaat namens de antirevolutionairen. Van bijzondere aard was vooral de vertegenwoordiging van mr. L.W.C. van den Berg, die sinds 1887 een hoogleeraarsambt aan de Indische Instelling bekleedde en tevens ouderling was in de Waalse Kerk. Eind jaren negentig behoorde hij nog tot de leidlieden van het Christelijk-Historisch Kiescomité in Delft, een verband dat door *De Delvenaar* weinig positief bejegend werd. Na het opheffen van het Kiescomité moet hij alsnog aansluiting bij de antirevolutionaire kiesvereniging hebben gezocht.<sup>111</sup> Gedu-

---

naam luidde – onder wie de antirevolutionaire raadsleden A. van den Berg, J.C. Fabius, L. den Hoed en P. Goudappel.

<sup>109</sup> Zie daarvoor de Digitale Stamboom van het Gemeentearchief Delft:

<<http://www.archief.delft.nl/>> (laatst bezocht op 11 december 2013). Met de daarin verwerkte gegevens uit de Burgerlijke Stand blijkt in ieder geval dat sociale stijging zeker mogelijk was. A. Bijl sr. was bij de geboorte van zijn eerst zoon – A. Bijl jr. – oliemolenaarsknecht; bij de geboorte van zijn tweede zoon – J.T. Bijl – stond hij als meesterknecht te boek. Bij de daarop volgende geboortes stond vader Bijl zelfs als oliemolenaar bekend. Zijn beide zoons, de eerdergenoemde A. Bijl jr. en J.T. Bijl, zouden later beiden oliefabrikant zijn.

<sup>110</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr. 2, notulen van 16 december 1904.

<sup>111</sup> Zie de berichten in *De Delvenaar* van 16 april en 28 mei 1897. In de krant van 28 januari 1898 staat te lezen dat het Christelijk-Historisch Kiescomité zich heeft opgeheven. Ik heb geen bewijs kunnen vinden dat Van den Berg zich daarna bij 'Nederland en Oranje' heeft aangemeld. De auteur van het 'Levensbericht van mr. L.W.C. van den Berg' in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1928), pp. 16-30 stelt dat hij zowel betrokken was bij de 'reorganisatie der rechtsche partij', waarmee hij doelde op de vrij-antirevolutionairen, als actief participeerde binnen de Delftse antirevolutionaire kiesvereniging. Deze bijdrage is te raadplegen via <[http://www.dbnl.org/tekst/\\_jaa003192801\\_01/\\_jaa003192801\\_01\\_0012.php](http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003192801_01/_jaa003192801_01_0012.php)> (laatst bezocht op 27

rende de jaren 1910-1920 was hij burgemeester van Delft – de eerste Delftse burgervader van antirevolutionaire komaf.<sup>112</sup>

Ook in andere verbanden kunnen met enige regelmaat de namen van antirevolutionaire raadsleden worden waargenomen. Behalve dat raadsleden de bestuurlijke taken binnen de kiesvereniging waarnamen, participeerden zij in christelijke leesgezelschappen en binnen ‘de Unie: School met den Bijbel’. Naarmate de tijd vorderde, bleken ‘kleine luyden’ ook daadwerkelijk als raadslid gekozen te kunnen worden. In tegenstelling tot hun voorgangers lijken de heren C. Kruit, J.C. Fliehe, J. Brinkman en M. Kolman – respectievelijk kleermaker, schoenmaker, boekbinder en broodslijter/winkelier – hun bestuurlijke ervaring niet in de kerkenraad te hebben opgedaan, maar in de werkliedenvereniging of de vakbeweging. Niet langer fungeerde het kerkenraadswerk als ‘conditie’ voor het raadswerk. Sterker nog, het kon nu precies andersom werken. Zo werd Kolman bijvoorbeeld pas na zijn verkiezing tot raadslid als diaken gekozen in de Gereformeerde Kerk. Hier ligt tevens het grote verschil tussen de antirevolutionaire en sociaaldemocratische vertegenwoordigers. Socialisten waren dikwijls niet aangesloten bij een kerk en hadden geen bestuurlijke met het kerkenraadswerk opgedaan. De raadsleden namens de SDAP behoorden gezien het prestige van hun beroep zeker niet tot bovenste sociale lagen van de samenleving, maar hadden – op A. Scherpenisse na – of een redelijk inkomen of waren al actief binnen de vakbeweging. Bovendien liet de loopbaan van het SDAP-raadslid J.C. van Dijk zien dat sociale stijging ook voor arbeiders mogelijk was. Als eenvoudig plateelschilder slaagde hij erin als chef van het schildersatelier benoemd te worden in het bekende Delftse bedrijf De Porcelyne Fles, alwaar hij het later zelfs tot chef van de interne bedrijfsorganisatie schopte.<sup>113</sup>

In Delft gold onverminderd hetzelfde ongeschreven principe als bijvoorbeeld in Groningen: alleen door lidmaatschap van een kiesvereniging konden personen die niet tot de traditionele middenstand behoorden alsnog toetreden tot de raad. De meeste kandidaten die onder de noemer ‘liberaal’ in de raad verkozen werden, kwamen daar niet zozeer om een concreet – lees: liberaal – politiek beginsel te verkondigen, maar om te spreken als representant van een bepaalde bevolkingsgroep of sociale laag.<sup>114</sup> Zo werd de eerder genoemde Meijers in ieder geval gerepresenteerd.<sup>115</sup> Die situatie bemoeilijkte uiteraard de verkiezing van sociaaldemo-

---

november 2013). Bekend is voorts wel dat hij namens de ARP zitting heeft gehad in de Provinciale Staten van Zuid-Holland en Eerste Kamer had, zie daarvoor GAD, archief L.W.C. van den Berg col.nr. 237, inv.nr. 11. A.G.W. Bijl maakte overigens ook deel uit van het Christelijk-Historisch Kiescomité, zoals blijkt uit *De Delvenaar*, 29 juli 1897.

<sup>112</sup> Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van ARP-Delft*, pp. 179-184.

<sup>113</sup> Ten Velden, *Veertig jaren strijd*, p. 41.

<sup>114</sup> Kooi, *Groningen*, p. 65.

<sup>115</sup> *De Delvenaar*, 13 januari 1899; *Delftsche Courant*, 22 januari 1899. Meijers maakte gedurende zijn raadslidmaatschap een merkwaardige ontwikkeling door. In 1899 was hij gekandideerd namens Maatschappelijke Hervorming. Toen deze kiesvereniging ophield te bestaan werd Meijers



cratische gemeenteraadskandidaten, die zich heel duidelijk focusten op een bepaalde bevolkingslaag: de werkman. Bovendien had de SDAP-afdeling nog met een ander ‘probleem’ te maken. ‘[D]e arbeiders kunnen de verzuimen voortvloeiende uit een eventueel zitting nemen in de gemeenteraad niet bekostigen afgezien nog dat wij op ’t oogenblik toch geen kans van slagen hebben’, meldden de notulen.<sup>116</sup> Gemeenteraadsleden ontvingen voor hun werkzaamheden geen vergoeding, ook niet in de vorm van presentiegeld. Om die reden was participatie van een arbeider in de raad rond de eeuwwisseling vrijwel uitgesloten. De meeste arbeiders hadden hun werkloon meer dan nodig om in levensonderhoud van hun gezinnen te kunnen voorzien. Laat staan dat zij hier gedeeltelijk afstand van wilden doen om in de raad dienen, en dat zonder tegenprestatie. Toch zou de werkman zich steeds krachtiger van zich laten horen, zowel binnen ‘Nederland en Oranje’ als via de SDAP in de publieke ruimte. Niet langer waren zij te negeren, zoals blijken zal in het volgende hoofdstuk.

---

door de liberalen aanbevolen. In 1911 wensten de liberale kiesverenigingen hem niet langer te steunen omdat hij een conservatieve in plaats van een vooruitstrevende koers voer. Wel werd hij dat jaar gesteund door de antirevolutionairen en katholieken: vergelijk *De Delvenaar*, 16 juni 1911 en *Delftsche Courant*, 6 juli 1911.

<sup>116</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 1, notulen van 14 mei 1899.

## HOOFDSTUK 3

### DE STRIJD OM DE EERSTE WERKMAN IN DE GEMEENTERAAD

#### 3.1 OP WEG NAAR EEN OPEN PARTIJ

Lange tijd werd de historiografie van de ARP gedomineerd door de ‘grote mannen’. In het bijzonder Kuiper kreeg een belangrijke rol toegewezen in de totstandkoming van de ARP. Zijn invloed mag zeker niet geringschat worden, maar het is slechts een deel van het verhaal. Hedendaagse historici hebben daarom terecht aandacht gevraagd voor wat R. Kuiper de ‘dynamiek tussen leiderschap en volksaanhang’ noemde.<sup>117</sup> Naast Kuipers soms dirigistische leidersstijl kwam het grondvlak van de antirevolutionaire stroming zelf ook in beweging getuige de groei van en de bewustwording binnen het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium. De wederzijdse relatie tussen de antirevolutionaire kiesvereniging en de afdeling van de Patrimonium in Delft illustreert prachtig hoe het democratiseringsproces lokaal verliep. Het laat zien dat het geen eenzijdig van bovenaf gestuurd proces maar een tweedimensionaal proces was.

Het bovenlokale werkliedenverbond Patrimonium was in 1876 op instigatie van de werklieden K. Kater en B. Poesiat, beiden werkzaam bij de bierbrouwerij van W. Hovy, ontstaan vanuit het ‘Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond’ (ANWV) van meubelmaker B.H. Heldt. Het ANWV presenteerde zich als een politiek en godsdienstig neutrale federatie van vakverenigingen, die in de weg van geleidelijkheid met politieke middelen het lot van de arbeiders wenste te verbeteren. Orthodox-protestantse werklieden sloten zich aanvankelijk aan bij het ANWV, maar zijn opstelling inzake de zondagsrust en zijn keuze voor de openbare staatsschool deed een deel van de achterban van zich vervreemden. Men achtte de tijd rijp voor de oprichting van een christelijke organisatie. In haar handelswijze onderscheidde Patrimonium zich wezenlijk van het ANWV. Men ontkende het bestaan van een klassenstrijd, stakingen werden resoluut afgewezen en wat misschien nog wel belangrijker was, zowel patroon als arbeider kon lid worden van de vereniging – zij het dat de eerstgenoemde buitengewoon lid werd – om gezamenlijk tot een oplossing van de sociale kwestie te komen. Politiek gezien voelden de leden zich het meest verwant met de antirevolutionairen.<sup>118</sup>

---

<sup>117</sup> R. Kuiper, ‘De weg van het volk. Mobilisering en activering van de antirevolutionaire beweging, 1878-1888’ in: H. te Velde en H. Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996), pp. 99-119, aldaar p. 100.

<sup>118</sup> G.J. Schutte, ‘Arbeid, die geen brood geeft; en de ziel verstikt in smook. Achtergronden en voorgeschiedenis van 1891’ in: G.J. Schutte (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig* (Den Haag 1991), pp. 10-32; R. Kuiper, *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging, 1871-1894* (Leiden 1994), pp. 47-51.

Kuyper was zich er van bewust welke kracht er in Patrimonium schuilde en probeerde de banden met het verbond te verstevigen, wat echter veel weerstand van de aristocratische heren binnen het antirevolutionaire kader opriep.<sup>119</sup> Op nationaal niveau waren de spanningen tussen Patrimonium en de ARP begin jaren negentig zo hoog opgelaaid, dat zij indirect tot een schisma in de partij leidden. Binnen Patrimonium hekelde men het feit dat nog steeds geen persoon uit de werkliedenstand op zijn minst kandidaat stond voor de Tweede Kamer. In een zeer scherpe openingsrede zette voorzitter Kater op de tiende jaarvergadering ernstige vraagtekens bij de bekwaamheid van de antirevolutionaire Kamerleden wat betreft hun inzet voor het oplossen van de sociale kwestie. De ARP zou naar zijn mening maar eens moeten bewijzen een echte voorstander van de volksvertegenwoordiging te zijn, 'eene volksvertegenwoordiging, die dien naam mag dragen, die zooveel mogelijk een photographie des volks, een natuurgetrouw lichtbeeld des volks is.'<sup>120</sup> Om aan de eisen van Patrimonium tegemoet te komen werd in 1891 het Sociaal Congres georganiseerd, dat een middel bleek ter versterking van de cohesie binnen de linker flank (de *gauche*) van de ARP, met name tussen predikanten, de kleine burgerij en de werklieden. De aristocratie (de *droite*) bleef op het congres grotendeels afwezig.

De voorzitter van 'Nederland en Oranje', de gereformeerde (dolerende) predikant C.W.J. van Lummel, wenste evenals Kuyper de interne samenhang van de ARP op lokaal niveau te versterken. De antirevolutionaire kiesvereniging had een nogal besloten karakter; het merendeel van de leden behoorde tot de hogere of middenstand. Bij de wijziging van het reglement in 1895 liet hij impliciet weten naar een meer 'open partij' te streven, waarin de verschillende sociale lagen van de bevolking zouden participeren.<sup>121</sup> De contributie zou bepaald worden op slechts vijftig cent per jaar, omdat een financiële bijdrage geen belemmering voor lidmaatschap mocht zijn. Een speciaal in het leven geroepen Commissie van Bijstand kreeg de opdracht om meer mensen bij de antirevolutionaire politiek te betrekken: met behulp van de kiezerslijsten konden alle potentiële antirevolutionaire kiezers in Delft worden opgespoord, die in verkiezingstijd door de leden van de commissie bezocht dienden te worden. 'Voorts zou aan die commissie worden opgedragen om naar ons antir. beginsel ook vele niet-leden ter vergadering te

---

<sup>119</sup> Omgekeerd kan worden gezegd dat Patrimonium Kuyper aan zich bond, zoals De Haan en Te Velde stellen, 'Vormen van politiek', p. 180.

<sup>120</sup> *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium, voor het jaar 1891* (Amsterdam z.j.), p. 83. Het betreft het verslag van de tiende jaarvergadering, gehouden op 11 november 1890.

<sup>121</sup> Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van de ARP-Delft*, pp. 204 en 58. Alleen voor het jaar 1877 is een ledenlijst bewaard gebleven. Van der Wees heeft deze lijst overgenomen en aangevuld met beroep dat de leden vervulden. Onder de 38 Delftse leden bevonden zich onder meer een arts, een particulier, twee predikanten, twee luitenanten, vier fabrikanten en vijf kooplieden. Daarnaast waren ook typische 'kleine luyden' vertegenwoordigd binnen de kiesvereniging, zoals een boekdrukker, molenmaker, smid, timmerman, zadelmaker en zeilmaker.

krijgen, in de eerste plaats de leden van Patrimonium', valt te lezen in de notulen.<sup>122</sup>

Hoe mooi dit streven op zich mocht zijn, de praktijk leerde spoedig dat het verwelkomen van nieuwe kiezers met de nodige moeilijkheden gepaard ging. In het in 1980 verschenen gedenkboek van de antirevolutionaire kiesvereniging werd dat volmondig erkend:

Deze arbeiders dienden politiek te worden opgevangen en ingeschakeld bij de activiteiten van de kiesvereniging, wat gezien hun achtergrond en geringe ontwikkeling geen sinecure was. Door hun soms onbesuisd optreden schoten zij gauw hun doel voorbij. Veel van deze mensen waren nog niet met het begrip "democratie" vertrouwd geraakt en moesten daarmee nog leren leven, wat betekende, dat zij daarbij leiding nodig hadden. Hierbij stellen wij voorop, dat zij door de "gezetten" leden van de kiesvereniging niet met gejuich werden binnengehaald, de goeden niet te na gesproken.<sup>123</sup>

De moeilijkheden waren tweeledig van aard: de 'gezetten leden' gedroegen zich nogal paternalistisch tegenover de arbeiders, terwijl omgekeerd de arbeiders met hun toegenomen zelfbewustzijn de middenstand tegen zich in het harnas joegen. Dat laatste aspect wordt in het gedenkboek te weinig benadrukt. Feitelijk was het de vraag welke status aan Patrimonium zou moeten worden toegekend. Stond een werkliedenvereniging op dezelfde hoogte als de kiesvereniging? Op welke wijze moest de onderlinge relatie dan vorm krijgen?

Doordat de correspondentie van de kiesvereniging noch enige archivalia van de Delftse afdeling Patrimonium bewaard zijn gebleven, is de wederzijdse relatie lastig te reconstrueren. Desalniettemin laat zich achterhalen dat enkele personen participeerden binnen het bestuur van 'Nederland en Oranje' én Patrimonium, en zo een brugfunctie vervulden. Zo had de eerder genoemde Van Lummel zitting in de door Patrimonium ingestelde Commissie van Advies; A. van der Sluis, hoofd van de school met de Bijbel aan de Voldersgracht fungeerde als erevoorzitter van Patrimonium en tevens enkele jaren als voorzitter van de kiesvereniging; en H.N. Basoski combineerde begin jaren negentig het voorzitterschap van Patrimonium met het secretariaat van de kiesvereniging.<sup>124</sup> Het ledenbestand van beide verenigingen zal behalve deze 'kopstukken' waarschijnlijk weinig overeenkomsten hebben vertoond. Naar mag worden aangenomen waren alleen kiesgerechtigden – ofwel de meer gegoeden – aangesloten bij de kiesvereniging. Bij Patrimonium stonden voornamelijk niet-kiesgerechtigde doch veelal wel geschoolde arbeiders

---

<sup>122</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr. 2, notulen van 6 maart 1895.

<sup>123</sup> Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van de ARP-Delft*, p. 59.

<sup>124</sup> Vergelijk lijst met antirevolutionaire bestuursleden in Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van de ARP-Delft*, pp. 218-219 en de overzichten in de desbetreffende jaargangen van het *Jaarboekje van Patrimonium* (Amsterdam z.j.).

als lid ingeschreven, het zogeheten ‘volk achter de kiezers’.<sup>125</sup> Illustratief is in dit opzicht het verschil in ledenaanwas. De ledengroei van ‘Nederland en Oranje’ was allerminst spectaculair te noemen. In 1895, bijna dertig jaar na oprichting, telde zij slechts 78 leden, terwijl de in november 1884 opgerichte afdeling van Patrimonium na één jaar al 71 leden had, een aantal dat in 1895 zelfs was verdubbeld.<sup>126</sup> Pas nadat de kiesvereniging haar reglement had aangepast overeenkomstig de nieuwe kieswet, kon zij daadwerkelijk groeien. Merkwaardig genoeg ging dit ten koste van Patrimonium, althans na 1897 nam haar ledenaantal in tegenstelling tot ‘Nederland en Oranje’ juist fors af.<sup>127</sup>

Niet toevallig kwam Patrimonium voor het eerst in 1897 ter sprake op een huishoudelijke vergadering van de Delftse antirevolutionaire kiesvereniging. Juist in dit jaar kreeg de arbeidersklasse als gevolg van de nieuwe kieswet immers toegang tot het electoraat. Zij waren een niet langer te negeren segment van de bevolking. Door haar activiteiten droeg Patrimonium meer dan de kiesvereniging bij aan de mondigheid en de emancipatie van de antirevolutionaire arbeiders in Delft. Uit de gegevens in de jaarboekjes van Patrimonium blijkt dat de Delftse afdeling diverse activiteiten voor haar leden ontplooid. Aan de afdeling waren een bibliotheek, een kas ‘hulp in nood’, een ziekenfonds, een suppletiefonds voor de christelijke school en zelfs een tekencursus verbonden. Met het laatste had zij landelijk gezien een primeur in handen. Blijkens het jaarverslag van de secretaris behoorde Delft gezien haar toch behoorlijke dadendrang in ieder geval tot de meest actieve afdelingen van het land.<sup>128</sup> Het kon niet anders of iets van die bewustwording onder de christelijke werklieden zou merkbaar worden op de vergaderingen van de kiesvereniging. Voor de verwezenlijking van hun idealen waren arbeiders immers zowel nationaal als lokaal aangewezen op de politiek. De politieke weg was nu ook voor hen geopend. Met andere woorden, de tijd leek daadwerkelijk rijp voor politieke participatie, en dus lidmaatschap van de kiesvereniging.

Begin 1897 liet de afdeling van Patrimonium schriftelijk weten dat zij als ‘lichaam’ van de kiesvereniging erkend wenste te worden. Tevens verzocht zij twee van haar leden te mogen afvaardigen in het bestuur van ‘Nederland en Oranje’.<sup>129</sup> Ruim twee maanden daarvoor was op een vergadering uitvoerig gesproken

---

<sup>125</sup> Schutte, ‘Arbeid, die geen brood geeft’, p. 24 en Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van de ARP-Delft*, p. 58. Wel is het opvallend dat de Delftse afdeling van Patrimonium een groot aantal buitengewone leden, dus patroons telde (zie volgende noot).

<sup>126</sup> Vergelijk de notulen van Nederland en Oranje van 3 april 1895 en het *Jaarboekje van Patrimonium, voor het jaar 1886* (Amsterdam z.j.). Volgens *De Delvenaar* van 4 februari 1885 telde de Delftse afdeling destijds 60 gewone en 30 buitengewone leden; dit aantal komt niet overeen met de opgave van de afdeling zelf, die in het jaarboekje van 1886 vermeld staat.

<sup>127</sup> Vergelijk de ledenaantallen in de jaarverslagen van de ARP, 1905-1912, archief Nederland en Oranje, inv.nr. 36; en in het *Jaarboekje van Patrimonium*, voor de jaren 1901-1914. Zie tevens appendix III.

<sup>128</sup> *Jaarboekje van Patrimonium, voor het jaar 1891* (Amsterdam z.j.), p. 87.

<sup>129</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr. 2, notulen van 11 januari 1897.

over Patrimonium. Een van de leden wenste destijds dat Patrimonium voor elke vergadering een convocaat zou ontvangen, zodat voorkomen kon worden dat beide verenigingen gelijktijdig vergaderden, want dat was naar zijn mening niet in het belang van de kiesvereniging. Meteen volgde de reactie van een medelid dat Patrimonium dan haar vergaderingen maar moest verzetten. De hiërarchie moest duidelijk zijn. Veel verdergaand was het voorstel van A.J. Hendriks, die ervoor pleitte dat uit het bestuur van Patrimonium bestuursleden voor ‘Nederland en Oranje’ gekozen werden. Het idee was dus al eens ter sprake gekomen en de kiesvereniging stond inmiddels in contact met Patrimonium.<sup>130</sup>

Klaarblijkelijk bestond er weinig enthousiasme om het plan van Hendriks daadwerkelijk tot uitvoering te brengen. De huishoudelijke vergadering kon in niet instemmen met het verzoek van Patrimonium. Een van de aanwezige leden, de gasfitter C.D. van Es, stelde uitdrukkelijk vast dat alleen leden van de kiesvereniging gerechtigd waren om bestuursleden te kiezen. Wars van elke vorm van eenzijdige belangenbehartiging zou hij in de toekomst de grootste bestrijder van Patrimonium zijn binnen ‘Nederland en Oranje’. Sterker nog, hij meende een ‘sociaal-democratische geest’ in Patrimonium te bespeuren. Die laatste uitspraak werd als bijzonder kwetsend ervaren, al ‘moesten zij [de bestuursleden van de afdeling] toegeven dat er enkele leden in Patrimonium zijn, die niet altijd de geest van Patrimonium begrepen’.<sup>131</sup> Van Lummel wenste ter bemiddeling een wederzijdse verplichting aan te gaan: Patrimonium kreeg twee leden in het bestuur van de kiesvereniging toegewezen als de afdeling omgekeerd haar leden verzocht zich aan te sluiten bij de kiesvereniging. Dit voorstel werd door de afdeling aanvaard en door de leden van ‘Nederland en Oranje’ bekrachtigd.<sup>132</sup> Een brug was geslagen en de vrede leek getekend.

### 3.2 ‘MANNEN VAN GEZOND VERSTAND’

De interne discussie was daarmee alleen nog niet ten einde. De leden en afgevaardigden van Patrimonium zagen gaarne dat de kiesvereniging hen serieus bejegende, bijvoorbeeld door het arbeidersvraagstuk eens concreet onder de aandacht te brengen. Die eis kon relatief eenvoudig worden ingewilligd door een expert over de sociale kwestie te laten spreken. Later zouden de Antirevolutionaire Propagandaclub en Patrimonium zelfs gezamenlijk vergaderingen gaan beleggen.<sup>133</sup> Moeilijker lag het toen de werklieden een kwaliteitszegel opeisten: ze wensten iemand uit de onderste sociale lagen van de bevolking in de gemeenteraad, die specifiek de belangen van de arbeiders zou kunnen behartigen. Een werkmanskandidaat was en bleef in de periode vóór 1900 een brug te ver. Kandi-

---

<sup>130</sup> Ibidem, 23 november 1896.

<sup>131</sup> Ibidem, 6 maart 1897.

<sup>132</sup> Ibidem, 31 maart 1897.

<sup>133</sup> Ibidem, o.a. 31 mei, 13 november 1899 en 16 april 1902.

daten dienden niet eenzijdig de belangen van de arbeiders te behartigen, zo luidde het algemeen gevoelen binnen ‘Nederland en Oranje’, maar evenzeer die van patroons en werklozen.<sup>134</sup> De gedachte dat antirevolutionaire gemeenteraadsleden het algemeen belang van de ‘burgerij’ behartigden, in plaats van te spreken namens een specifiek deel van de bevolking, was reeds in 1883 door Kuyper onderstreept. Zijn woorden echoden twintig jaar na dato nog steeds door in Delft: ‘De gemeenteraad is geen politieke vergadering.’<sup>135</sup>

Deze visie vertoont een verrassende parallel met de klassieke liberale opvatting van representatie. Volksvertegenwoordigers dienden volgens de liberalen het algemeen of nationaal belang te vertegenwoordigen. Deelbelangen mochten wel worden genoemd maar niet als zodanig vertegenwoordigd zijn.<sup>136</sup> In de tweede helft van de negentiende eeuw maakte deze visie langzaam plaats voor ‘partijloyaliteit’ en ‘democratische politiek’ in de Tweede Kamer.<sup>137</sup> Op lokaal niveau bleef de liberale representatieopvatting echter nog lange tijd springlevend. Naar analogie van het zo door liberalen geroemde natiebeseft werden de gemeenteraadsvertegenwoordigers, ondanks de bestaande politiek-maatschappelijke diversiteit, geacht een eenheid te vertolken die enkel de lokale belangen behartigde. Deze elitaire opvatting van lokale politiek vond breed ingang onder de verschillende politieke stromingen in Delft, met uitzondering van de sociaaldemocraten die expliciet te kennen gaven voor de arbeidersbelangen op te komen. De voortgaande emancipatie van de arbeiders – binnen en buiten de SDAP – vereiste echter dat de klassieke representatieopvatting ook op lokaal niveau zou moeten worden losgelaten.

De antirevolutionairen gaven daartoe de eerste aanzet – al dan niet ingegeven door ‘de eisch des tijds’. Allereerst liet Patrimonium haar wensen steeds uitdrukkelijker horen. Middels een brief wilde zij in 1899 enkele vragen voorleggen aan de door ‘Nederland en Oranje’ gestelde kandidaten, met het verzoek hen daarmee te laten instemmen. Men zou hierin een zeer compact gemeenteprogram kunnen lezen: de gemeente diende bij aanbesteding alleen werkzaamheden aan Delftenaren toe te kennen, en verder een regeling te treffen aangaande de maximale arbeidstijd en het minimumloon; de zondagsrust zou bevorderd moeten worden en de woningtoestanden waren dringend aan verbetering toe.<sup>138</sup> Niet langer konden de politiek-inhoudelijke eisen van Patrimonium genegeerd worden. ‘Nederland en

---

<sup>134</sup> Ibidem, 6 juli 1897.

<sup>135</sup> *De Delvenaar*, 3 juli 1901. Zie tevens hoofdstuk 2, p. 27.

<sup>136</sup> J. Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004), pp. 48 en 29. Loots gaat in zijn boek overigens niet in op de lokale politiek. Evenwel lijkt mij de nationale, liberale representatieopvatting in dit verband van toepassing op de lokale politiek.

<sup>137</sup> De Jong heeft deze overgang met behulp van gedetailleerde verkiezingsanalyses beschreven in zijn dissertatie *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*. Dit proces is eveneens helder beschreven door De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, pp. 159-187.

<sup>138</sup> Vergelijk de notulen van Nederland en Oranje, 14 juni 1899 en *De Delvenaar*, 16 juni 1899.

Oranje' nam het verzoek over en legde het voor aan haar kandidaten, die er één voor één mee instemden.<sup>139</sup> Haar houding werd tevens gevoed uit angst voor de SDAP, die men als kaper op de kust zag op doemen en een serieuze bedreiging kon gaan vormen voor een deel van de antirevolutionaire achterban. De scherpe propagandistische stukken in *De Delvenaar* doen althans vermoeden dat het 'rode' gevaar zeer reëel geacht werd. Men beseftte dat de kiesvereniging zich deze elitaire houding niet langer kon veroorloven, het was kiezen of delen.

Endogene en exogene krachten noopten de Delftse antirevolutionairen dus van strategie te veranderen. Al in vroeg stadium hadden zowel zij als de katholieken in Delft het principe van evenredige vertegenwoordiging omarmd, zodat de politiek-ideologische verscheidenheid naar 'waarheid' zichtbaar kon worden gemaakt in de gemeenteraad. Dat het conform dit stelsel billijk was dat eveneens de sociaaldemocraten een plaats in de raad zouden moeten krijgen, werd van verschillende kanten voortdurend bestreden. Van Lummel betitelde de opstelling van de socialisten – die meenden te spreken namens *alle* arbeiders – als aanmatigend: een groot deel van de werklieden behoorde het antirevolutionaire of katholieke kamp toe.<sup>140</sup> Bovendien, in de lokale politiek waren 'mannen van gezond verstand' nodig, geen 'mannen der revolutie'.<sup>141</sup> Een voorzichtige stap was de acceptatie van een meer gevarieerde en specialistische vertegenwoordiging. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1899 werd de antirevolutionaire kandidaat C.D. van Es expliciet aangeprezen als representant van een bepaalde stand:

De heer VAN ES heeft recht op de steun der kiezers ook als vertegenwoordiger van een stand, die in onze raad nog niet vertegenwoordigd is, nam. de *winkelstand*. (...). De belangen van de neringdoende burgerij zijn de zijne; die van den kleinen man kent hij van nabij en wil hij naar zijne verklaring mede behartigen.<sup>142</sup>

Twee jaar later luidde de aanbeveling:

Hij weet het uit vroegere jaren wat het is arbeider te zijn. Hij heeft het doen zien, hoe met Gods zegen door eigen energie en plichtsbetrachting de werkmansstand tot verheffing komt. Nu kent hij ook het leven van den patroon bij ervaring. Zulke mannen kunnen zonder *eenzijdig* te zijn de moeilijke zaak van de regeling van den arbeid mede behartigen.<sup>143</sup>

---

<sup>139</sup> De reacties zijn integraal overgenomen in *De Delvenaar*, 23 juni 1899.

<sup>140</sup> *De Delvenaar*, 28 maart 1900.

<sup>141</sup> Ibidem, 9 juli 1909 en 10 juli 1903.

<sup>142</sup> Ibidem, 7 juli 1899.

<sup>143</sup> Ibidem, 31 juli 1901.



De ironie wilde dat Van Es als de grootste tegenstander van een kandidaat uit en voor de werkmansstand juist met deze bewoordingen kiezers moest zien te trekken.

Patrimonium liet haar eisen blijvend zwaar wegen. Als het niet lukte om een arbeiderskandidaat voor de Tweede Kamer of de Provinciale Staten gesteld te krijgen, moest het maar gedaan worden voor de gemeenteraad. Na veel discussie was de kiesvereniging in 1901 eindelijk zover om de kandidatuur van P.G. Quak te steunen, doch deze bedankte vriendelijk voor de eer. Na het afwijzen van deze kandidatuur wenste Van Lummel niet opnieuw een kandidaat uit de arbeidende klasse voor te dragen, tot grote woede van de leden van Patrimonium. Maar liefst acht leden bedankten voor het lidmaatschap van de kiesvereniging; C.C. van Boom, die namens Patrimonium zitting had in het bestuur van 'Nederland en Oranje', wenste daarentegen in discussie te gaan met zijn tegenstanders. Het meningsverschil eindigde tijdens de eerstvolgende bestuursvergadering in een zeer persoonlijke confrontatie tussen Van Boom en de erevoorzitter Van Lummel. Het leidde zelfs het vertrek in van eerstgenoemde, die te kennen gaf als lid van de vereniging te kunnen worden geschrapt.<sup>144</sup> De wederzijds aangegane verplichtingen ten spijt, de verhouding tussen Patrimonium en de kiesvereniging waren weer terug bij af. Van Es meende dan ook dat het moment daar was om de band met Patrimonium definitief te verbreken. Hij beseftte echter niet dat zijn elitair-toonzetting voorbijging aan de realiteit. Het merendeel van de vereniging wenste ondanks alle gebeurtenissen de band te handhaven en te verstevigen. De drie voormannen van Patrimonium sloten zich na deze toezegging weer aan bij de kiesvereniging.<sup>145</sup>

Van Lummel stond andermaal voor de taak de eenheid te bewaren, een niet bepaald eenvoudige taak met een steeds mondig wordende achterban. Het nieuwe voorstel werd resoluut afgewezen door het bestuur van Patrimonium. Een van de aanwezigen stelde dat Patrimonium 'soverein is in eigen kring en dat moet blijven'. 'Nederland en Oranje' had haar besluit eenvoudigweg te accepteren en moest de gevolgen van dit besluit aan Patrimonium laten.<sup>146</sup> Vergelijken wij het nieuwe voorstel met dat van 1897, dan valt inderdaad op dat een zekere mate van vrijblijvendheid had plaatsgemaakt voor vastheid. Lidmaatschap van 'Nederland en Oranje' was voortaan vereist om in haar bestuur gekozen te worden; met andere woorden, lidmaatschap van Patrimonium was niet voldoende om tot bestuurslid van de kiesvereniging gekozen te worden, zoals dat voor die tijd wel het geval was geweest. Wel bepaalde het voorstel expliciet dat alle bestuursleden – wel of niet lid van Patrimonium – dezelfde verplichtingen hadden.<sup>147</sup>

---

<sup>144</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr. 2, notulen van 19 juli 1901.

<sup>145</sup> Ibidem, 24 januari 1902.

<sup>146</sup> Ibidem, 11 juni 1902.

<sup>147</sup> Ibidem: vergelijk de notulen van 6 maart 1897 en 17 maart 1902.

De spanningen tussen ‘Nederland en Oranje’ en Patrimonium waren natuurlijk allereerst een lokale aangelegenheid. Omdat de Delftse afdeling haar grieven meerdere malen op de jaarvergadering van Patrimonium ten gehore bracht, kreeg het conflict tevens ‘nationale’ betekenis. In 1900 gaf de afdeling te kennen het sociale program van de ARP aan de magere kant te vinden. ‘Het verleden, de ervaring dringt tot de vraag, waarom de antirevolutionaire partij nog zoo weinig zich inlaat met werkliedenverenigingen? Zoodra er een sterker aandrang wordt uitgeoefend klinkt dadelijk de beschuldiging van socialisme. Laat “Patrimonium” toch vooral beslist optreden,’ zo sprak de Delftse afgevaardigde.<sup>148</sup> Een jaar kreeg A.S. Talma de wind van voren van de Delftse afdeling. Talma zou als bestuurslid van Patrimonium hebben gezegd dat hij het kiesrechtvraagstuk wilde laten rusten. Volgens de afgevaardigde uit Delft had hij dit niet mogen zeggen: het program van Patrimonium was toch duidelijk? Talma legde rustig verantwoording af van zijn gesproken woorden en sloot zijn verdediging af met de oproep aan de leden van Patrimonium vooral binnen de plaatselijke kiesvereniging propaganda te voeren voor het arbeiderskiesrecht. Patrimonium was geen politiek lichaam en diende zich ook niet als zodanig op te stellen tegenover de ARP.<sup>149</sup>

Een ander afgevaardigde uit Delft voelde zich vervolgens geroepen te reageren aan de hand van de plaatselijke situatie:

In de kring toch van Nederland en Oranje, vinden wij de mannen, die het recht dat wij eischen, ons onthouden. Spr. is niet voor den klassenstrijd, maar zijn hart is vol van teleurstelling. Spreekt men zich eerlijk uit, dan wordt men uitgeworpen, omdat men te rood is. Te Delft werd het onlangs door een van de leiders gezegd. Een werkmán kon geen candidaat zijn voor den gemeenteraad, want een werkmán kan alleen zeggen dat hij ziek is, maar niet hoe hij moet worden genezen.<sup>150</sup>

De voorzitter antwoordde dat de spreker gedreven was ‘door bittere teleurstelling en daardoor niet billijk was, immers niet overal en altijd gaat het zoo als door hem is gezegd’. De discussie was voor een jaar gesloten. Een jaar later uitte de afdeling opnieuw haar teleurstelling, nu door middel van een ingediende motie, met daarin de oproep aan het bondsbestuur van Patrimonium de noodzaak van sociale hervormingen bij de aanverwante politieke partijen onder de aandacht te brengen. Het streven naar sociale hervorming zou volgens de Delftse afdeling binnen de ARP niet beschouwd worden als een uitwerking van de eigen beginnellen, maar als een ‘vreemd element’. Men bestreed fel het socialisme, maar propa-

---

<sup>148</sup> *Jaarboek van Patrimonium, voor het jaar 1901*, p. 47. Het betreft het verslag van de jaarvergadering van 27 en 28 augustus 1900.

<sup>149</sup> *Jaarboek van Patrimonium, voor het jaar 1902*, pp. 54-55. Het betreft het verslag van de jaarvergadering van 26 en 27 augustus 1901.

<sup>150</sup> *Ibidem*, p. 56.

ganda voor sociale hervorming kwam in eigen beweging intussen ook niet tot zijn recht. De stellingname van de Delftse afgevaardigden was duidelijk: ‘Naar onze overtuiging toch is vruchtbare bestrijding van verkeerde beginselen en vruchtbare propaganda der antirevolutionaire beginselen in onzen tijd dan alleen mogelijk, wanneer een krachtige sociale hervormingsarbeid aan beiden ten grondslag liggen.’<sup>151</sup> In de daarop volgende discussie kreeg Delft uiteindelijk nul op het rekest. Een afgevaardigde uit Schiedam meende ‘dat Delft, wellicht onder den invloed van plaatselijke indrukken, wel wat pessimistisch ziet en oordeelt’ en L.F. van Duymaer Twist stelde dat Delft ‘na 3 jaren betreuren’ dit voorstel had ingediend. De motie werd verworpen. De Delftse afdeling moest de moed vooral niet opgeven en optimistisch blijven voor de toekomst. En moed was nodig.<sup>152</sup>

### 3.3 VOELING KRIJGEN MET DE ARBEIDER

De sociaaldemocraten maakten na hun oprichting in 1898 aanstonds werk van hun beginselen. De belangrijkste drijfveer om zich actief in te zetten voor de gemeentepolitiek was van propagandistische aard. In de gemeenteraad had men immers gelegenheid om op directe wijze propaganda te voeren en kon de klassenstrijd tegen de burgerlijke partijen publiekelijk vorm krijgen.<sup>153</sup> Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen bleek het nog lange tijd knap lastig om socialist in de raad gekozen te krijgen. Allereerst slaagde men er het eerste jaar maar moeizaam in om geschikte kandidaten te vinden. Daarnaast waren de financiële middelen van de afdeling beperkt. Een steeds terugkerende vraag was hoe de afdeling op de meest vruchtbare wijze invulling kon geven aan haar idealen: door zelfstandig met kandidaten te komen, door zich afzijdig te houden, of in het uitzonderlijke geval een liberale kandidaat te steunen. Kortom, hetzelfde probleem waar ‘Nederland en Oranje’ jaren geleden ook mee kampte. Bij de tussentijdse raadsverkiezingen van januari 1899 steunde men Meijers, die kandidaat was gesteld door de radicale kiesvereniging Maatschappelijke Hervorming. Hetzelfde moment besloot men samen met de vakverenigingen de gemeenteraad een brief te zenden met het verzoek om presentiegeld in te stellen, zodat eveneens een arbeider als afgevaardigde gekozen zou kunnen worden.<sup>154</sup>

Spoedig werd binnen de Delftse SDAP-afdeling bepaald dat alleen diegenen kandidaat zouden worden gesteld die aangesloten waren bij de afdeling.<sup>155</sup> Vanaf dat moment nam de afdeling zoveel mogelijk zelfstandig deel aan de gemeente-

---

<sup>151</sup> *Jaarboek van Patrimonium, voor het jaar 1903*, pp. 35-36. Het betreft het verslag van de jaarvergadering van 25 en 26 augustus 1902.

<sup>152</sup> *Ibidem*, p. 36.

<sup>153</sup> G.W.B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907). Journalist en politicus. Een gentleman in een rode broek* (Amsterdam 2006), p. 104.

<sup>154</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 1, notulen van 8 januari 1899; *Delftsche Courant*, 13 januari 1899.

<sup>155</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 1, notulen van 16 juni 1899.

raadsverkiezingen. Aanvankelijk vormden haar kandidaten geen bedreiging voor die van de overige 'partijen'.<sup>156</sup> Het meedoen aan verkiezingen was strategisch overigens een handige zet. Politieke opposenten werden op deze wijze gedwongen actief op te treden. Door de stijging van het aantal kandidaten voor verkiesbare plaatsen verbrokkelden het absolute aantal stemmen, waardoor eerder herstemmingen nodig waren. Op deze wijze slaagden de 'burgerlijke' partijen er minder eenvoudig in om hun kandidaten gekozen te zien. Bovendien gebruikten de sociaaldemocraten de verkiezingen als 'krachtproef', een middel om voeling te houden met de arbeider.<sup>157</sup> Over de verkiezingen van na 1918 is wel eens oneerbiedig gezegd dat zij 'rituele volkstellingen' waren, alsof zij nergens overgingen.<sup>158</sup> Tot aan de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging – ingevoerd in het jaar 1918 – is hiervan echter geen sprake, want de uitslagen van de verkiezingen voor de Tweede Kamer noch voor de gemeenteraad geven een goede indicatie voor de daadwerkelijke omvang van de achterban. Het meerderheidsstelsel werkte immers stembuscoalities in de hand omdat de kiesverenigingen er anders niet in slaagden zelfstandig een kandidaat verkozen te krijgen.<sup>159</sup>

De roep om een arbeider in de gemeenteraad klonk intussen steeds luider. Een anonieme briefschrijver achtte in 1901 de tijd rijp voor een raadslid uit de arbeiders. Arbeiders bij de gemeentereiniging werden slecht betaald, diensttijd voor politieagenten was lang en zwaar, en de gezonden adressen van de vakbeweging werden door de gemeenteraad niet serieus genomen, zo betoogde hij. De verkiezing van een werkman beschouwde hij in dit geval als een vorm van 'Zelf Help'.<sup>160</sup> Niet alleen de sociaaldemocraten dongen naar de gunst van de arbeider, de liberalen deden dat eveneens. Vanuit dit perspectief hanteerde 'Nederland en Oranje' achteraf gezien een tactische kandidaatstelling tijdens de tussentijdse raadsverkiezingen van 1905. Voor twee vacatures kandideerden de confessionelen één katholiek en één antirevolutionair: C.M.J.A. Straman en C. Kruit.<sup>161</sup> Door kleermaker Kruit als kandidaat te stellen kon men enerzijds tegemoet komen aan de wensen van de antirevolutionaire arbeiders en anderzijds de socialisten dwingen om kleur te bekennen. Wilden zij daadwerkelijk een arbeider in de raad of gaf het politieke beginsel uiteindelijk de doorslag?

---

<sup>156</sup> Partijen dienen hier niet opgevat te worden als centrale politieke organisaties maar als politiek-ideologisch onderscheiden groeperingen.

<sup>157</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 1, notulen van 6 maart 1901 en 11 augustus 1903. Zie tevens *Delftsche Courant*, 9 en 10 juli 1905.

<sup>158</sup> De Rooy, 'Geweld in de polder', p. 67.

<sup>159</sup> Vergelijk F. Groot, *Rooms en rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum 1992), p. 195.

<sup>160</sup> Ingezonden brief van een 'Delftschen arbeider', *Delftsche Courant*, 3 juli 1901.

<sup>161</sup> Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van ARP-Delft*, pp. 67-69 heeft de kandidaatstelling van Kruit klaarlijk over het hoofd gezien. Hij meent dat R. Hoogland tijdens de verkiezingen van 1909 de eerste echte werkmanskandidaat van de antirevolutionairen was.

Niet langer was het voor de antirevolutionairen bezwaarlijk om expliciet iemand als arbeider aan te bevelen:

Een gewoon werkmán. Niet een patroon, die zich voor de werklíeden interesseert; niet een man van stand, die zegt voor de werklíeden op te komen maar een wezenlijk werkmán. Wil men dan een werkmán in den raad, dan is er *nu* gelegenheid voor. Hij is een man van onverdachte beginselen, die bovendien toont zekere ruimte van blik en kalme bezadigdheid te hebben om de zaken tot een goed einde te brengen.<sup>162</sup>

De eerste ronde bracht geen echter beslissing. ‘Het orgaan van Dominee Van Lummel’ – zoals de *Delftsche Courant* spottend sprak over *De Delvenaar* – meende wat betreft de antirevolutionaire achterban twee redenen te kunnen aandragen waarom de buit na één stemronde niet binnen was: er waren er die geen katholiek wilden stemmen en er waren er die geen werkmán wilden verkiezen. Er waren maar liefst negentig stemmen van onwaarde uitgebracht – een uitzonderlijk hoog aantal. Een deel van de antirevolutionaire kiezers bleef sceptisch staan tegenover arbeiders in vertegenwoordigende functies. In de herstemmingen moesten de confessionele kandidaten het opnemen tegen de liberalen; beide socialisten waren in de eerste stemronde afgevallen. Het kwam er voor de socialisten nu op aan te laten zien uit welk hout zij gesneden waren: kozen zij voor de belangen van de werkmán of lieten zij hun antiklerikale gevoelens uiteindelijk zwaarder wegen? Kruit werd uiteindelijk met een kleine meerderheid van stemmen gekozen (slechts vijf meer dan zijn opponent), waaruit bleek dat de keuze voor een christelijke werkmán voor de socialisten in Delft toch geen optie gebleken was. Ongetwijfeld was dat mede de aanleiding voor ‘Nederland en Oranje’ om de antithese de komende jaren nog krachtiger tot inzet van de verkiezingen te maken.<sup>163</sup>

Pas in de herstemming slaagden de antirevolutionairen erin hun kandidaat in de raad te krijgen. Geheel zonder vrees was men niet na de verkiezing van Kruit, die zowel bestuurslid van ‘Nederland en Oranje’ als van Patrimonium was. Van Lummel hoopte dat Kruit ‘de noodige wijsheid zal worden gegeven van God om op deze moeilijke post niet beneden zijne roeping te blijven’, bijvoorbeeld door te vervallen in ‘persoonlijke, vermeende of wezenlijke grieven’, zoals naar zijn mening zo kenmerkend was voor socialistische politici. Van Lummel kon het eveneens niet laten om nog maar eens expliciet te onderstrepen dat de keuze van Kruit als een soort ‘noodoplossing’ gezien moest worden:

---

<sup>162</sup> *De Delvenaar*, 22 april 1905.

<sup>163</sup> *Ibidem*, 29 april, 5 en 13 mei 1905.

Met den heer Kruit is een nieuw element in den Raad gekomen. Voor ons is een werkman in den Raad niet bepaald nodig. Wij kunnen ons denken, dat anderen even goed, wellicht beter nog, voor de belangen van den werkman kunnen opkomen.<sup>164</sup>

Merkwaardig genoeg zou Kruit nooit echt zitting nemen in de gemeenteraad. Voordat zijn geloofsbrieven onderzocht waren, nam hijzelf al ontslag, om gezondheidsredenen zoals hij in een brief te kennen gaf.<sup>165</sup>

Het eerste socialistische ‘succes’ werd ook in 1905 geboekt, bij de periodieke verkiezingen. De sociaaldemocraat C.C. Schildt – op dat moment voorzitter van de Kamer van Arbeid – kwam in herstemming tegenover de liberaal J. Nienhuis, die uiteindelijk ruimschoots won.<sup>166</sup> De antirevolutionairen meenden dat laksheid van de liberalen ertoe had bijgedragen dat er een herstemming moest plaatsvinden: zij hadden de socialisten onderschat door in de eerste stemronde thuis te blijven. Tegelijk wezen zij de houding van de sociaaldemocraten zelf. ‘Waren er geen socialisten in Delft, dan zou het ditmaal bij eenvoudige candidaatstelling zijn gebleven’. De antirevolutionaire, katholieke en liberale kiesverenigingen hadden namelijk allen hun aftredende leden kandidaat gesteld. ‘Nederland en Oranje’ ontraadde haar kiezers in krachtige bewoordingen om op een socialist te stemmen.<sup>167</sup>

In 1907 lukte het op acht stemmen na niet om Schildt in de raad te krijgen. Pas in 1909 werd een sociaaldemocraat in de raad gekozen. Daarvoor was wel samenwerking met de liberalen nodig, die bereid bleken J.C. van Dijk te steunen in district I als de socialisten de liberalen zouden steunen in de twee andere districten.<sup>168</sup> Opnieuw had ‘Nederland en Oranje’ aan de verkiezingen meegedaan met een ‘zogenaamde’ werkmanskandidaat, dit maal door de typograaf R. Hoogland als kandidaat te stellen.<sup>169</sup> Het mocht niet baten, pas in 1915 zou er in de persoon van M. Kolman weer een echte antirevolutionaire werkman in de raad komen.<sup>170</sup> De sociaaldemocraten hadden toen dankzij de samenwerking met de liberalen inmiddels al vier zetels bemachtigd. Langzaam ‘aten’ de sociaaldemocraten de liberalen op. Qua zetelaantal deden ze in ieder geval niet langer onder voor de antirevolutionairen.

---

<sup>164</sup> Ibidem, 13 mei 1905.

<sup>165</sup> *Verslag der handelingen van den gemeenteraad van Delft, met het daarbij behorende register, 1905* (Delft 1906), p. 121, bijlage 176. Zie tevens *De Delvenaar*, 2 augustus en *Delftsche Courant*, 12 augustus.

<sup>166</sup> *Delftsche Courant*, 9, 10 en 20 juli 1905. *Verslag van den toestand der gemeente Delft, over het jaar 1905* (Delft 1905), p.20.

<sup>167</sup> *De Delvenaar*, 7 en 15 juli 1905.

<sup>168</sup> Ingezonden brief van de SDAP-afdeling Delft in de *Delftsche Courant*, 17 juli 1909.

<sup>169</sup> Zie het pamflet dat is afgedrukt in Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van ARP-Delft*, pp. 67-69.

<sup>170</sup> *De Delvenaar*, 30 juni 1915.

Van partijloyaliteit was op lokaal niveau gedurende het eerste decennium van de twintigste eeuw niet direct sprake. Keuzes van kiezers werden nog dikwijls bepaald door persoonlijke voorkeuren. Intussen lieten kiezers in verenigingsverband, zoals het geval was binnen ‘Nederland en Oranje’, duidelijk hun wensen horen. Kiesverenigingen hanteerden in verkiezingstijd overigens een soort dubbele standaard. Een ongeschreven regel luidde dat zich herkiesbaar stellende gemeenteraadsleden opnieuw gekozen zouden worden. Antirevolutionairen, katholieken en liberalen baseerden zich echter alleen op dit principe als het hen uitkwam. Niets stond van tevoren vast, zoals ook blijkt uit de steeds veranderende samenstelling van de gemeenteraad. De stelling van Van Klinken dat politieke partijen (lees: de kiesverenigingen) enkel streden voor de *juiste* kiezers, is dan ook te eenzijdig. Er viel voor de partijen nog het een en ander te winnen.<sup>171</sup>

Paradoxaal genoeg tekenden zich zowel binnen als buiten de politiek steeds hechter wordende ‘morele’ gemeenschappen af. Bewust wordt hier niet gesproken van ‘verzuiling’. In de eerste plaats is ‘verzuiling’ op zichzelf genomen een problematisch begrip. Het begrip suggereert namelijk een statische maatschappij waarin afzonderlijke bevolkingsgroepen naast elkaar leefden, terwijl de samenleving in werkelijkheid veel dynamischer was dan vaak wordt aangenomen.<sup>172</sup> In de tweede plaats omdat de achterban van de ‘partijen’ nog geen afgebakende identiteit had, en een strakke, hiërarchische partijorganisaties ontbraken. Integendeel, door het organiseren van allerlei activiteiten gaven de kiesverenigingen in toenemende mate vorm aan een bepaalde identiteit. Het lijkt mij daarom beter om, in navolging van de Amsterdamse historici De Rooy en Van Dam, te spreken van gemeenschappen – al dan niet voorzien van het adjectief ‘moreel’ of ‘zwaar’ – die zich kenmerkten door gedeelde normen en waarden.<sup>173</sup> Al hebben kiesverenigingen in de onderzochte periode meer weg van open ‘partijen’ dan van gesloten partijafdelingen, er zijn reeds tendensen te zien van een strakker georganiseerde gemeenschap. Daarvoor introduceerde men nieuwe vormen van politiek. Het volgende hoofdstuk gaat hier nader op in.

---

<sup>171</sup> Vergelijk Van Klinken, *Actieve burgers*, pp. 543 en R. de Jong, ‘Verkiezingen in Nederland, 1888-1917. Een strijd om de kiezers of rituele volkstellingen?’, *De Negentiende Eeuw* 19,2 (2005), pp. 115-133.

<sup>172</sup> P. van Dam, *In staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011), p. 118.

<sup>173</sup> P. de Rooy, ‘Een zoekende tijd, 1913-1949’ in R. Aerts *et al.*, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-1990* (Nijmegen 2009), pp. 179-262, aldaar p. 200; Van Dam, *In staat van verzuiling*, pp. 23-46. De Rooy betreft het begrip ‘morele gemeenschap’ vooral op de periode van het Interbellum.

## HOOFDSTUK 4

### BROEDPLAATS VAN STRIJD, BESCHAVING EN GEZELLIGHEID

#### 4.1. 'EENE WRIJVING VAN GEDACHTEN'

Toen tijdens de kroningsfeesten van 1898 enkele ongeregelheden in Delft hadden plaatsgevonden, verzuchtte de socialist C.J. Peterse, wiens deur was volgesmeerd met oranjeverf en vervuiling omdat hij niet wenste te vlaggen voor de koningin, 'dat 't lompen proletariaat nog zoo diep gezonken ligt, dat wij in de naaste toekomst niet hebben te wachten.'<sup>174</sup> De meer ontwikkelden hadden naar zijn mening de plicht om het volk kennis bij te brengen. Dat de weerstand tegen de socialisten in die dagen grotendeels bestond uit de arbeidersbeweging die zichzelf meenden te vertegenwoordigen, maakte duidelijk dat er nog heel wat werk te verzetten was om de arbeiders aan zich te binden. 'Is dat nu het volk, het proletariaat? bezopen kerels, vrouwen in een baaien rok, huilend en uitgillende de hymnes ter eere van Oranje.'<sup>175</sup> Het gedrag tijdens de feestelijkheden wekte verbazing en woede bij de socialisten, te meer omdat de andere kiesverenigingen tamelijk mild oordeelden over de wanordelijkheden jegens hen begaan. '[W]ij [zouden] ons leedwezen moeten betuigen over de handelwijze dergenen, die daartoe aanleiding hebben gegeven, die door hunne daden onze geliefde en geëerbiedigde koningin beledigden', liet 'Nederland en Oranje' in een reactie weten.<sup>176</sup>

Vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' nam de zaak hoog op en besloot een protestvergadering uit te schrijven om te ageren 'tegen de aanranding van de vrije gedachte'.<sup>177</sup> Behoorde het wel dan niet vlaggen niet tot de persoonlijke vrijheid van mensen? Een gedeelte van de leden keurde het organiseren van een meeting echter resoluut af omdat 'De Dageraad' een vereniging zou moeten zijn 'staande buiten elke politieke richting'.<sup>178</sup> Dat een reactie hoe dan ook een politiek karakter kreeg, leek haast onvermijdelijk als beseft wordt dat het merendeel van de door onlusten getroffen tot de SDAP behoorde of als socialist te boek stond. Het protest bleef uiteindelijk beperkt tot de uitgifte van een brochure – gedeeltelijk gefinancierd door de lokale afdeling van de SDAP – waarin de betrokken personen hun ervaringen verhaalden en een reeks van Delftse (kies)verenigingen reageerden op de gebeurtenissen. Dit voorval maakte duidelijk dat de socialisten zich expliciet hadden opgeworpen als verdedigers van de het vrije woord, al ston-

---

<sup>174</sup> De Dageraad, *Ongeregelheden tijdens de kroningsfeesten te Delft* (Delft 1898), p. 17.

<sup>175</sup> Ibidem, p. 15.

<sup>176</sup> Ibidem, p. 20.

<sup>177</sup> Ingezonden brief van L.M. Houtzager, penningmeester van De Dageraad in de *Delftsche Courant*, 21 september 1898. Houtzager was tevens secretaris van de afdeling.

<sup>178</sup> *Delftsche Courant*, 20 september 1898.



den zij met hun standpunten lijnrecht tegenover een groot deel van de Delftse bevolking.

Vrijheid van denken en spreken kwam het best tot uiting in het debat. Het verwondert daarom niet dat debat een belangrijk onderdeel uitmaakte van de door de sociaaldemocraten georganiseerde activiteiten in Delft. Veel leden van de SDAP wisten zich aangetrokken tot 'De Dageraad' en waren dus ongetwijfeld bekend met het uitwisselen van gedachten en het naar elkaar luisteren.<sup>179</sup> Voor de afdeling – en de SDAP in haar geheel – bestond er echter een veel zwaarwegender motief om veel belang aan debat te hechten. In de politieke strijd was debat een bij uitstek geschikt propagandamiddel om aan de ene kant het socialistische gedachtegoed voor het voetlicht te krijgen bij diegenen die tot dan toe onbereikbaar waren geweest en aan de andere kant om de toehoorders te overtuigen van de waarheid die in de socialistische beginselen schuilde.<sup>180</sup>

Propaganda door middel van debat geschiedde soms op een bijna slinkse wijze. De in Delft studerende S. Lindeman verhaalde eens in geuren en kleuren aan zijn aanstaande vrouw op welke wijze men debat met tegenstanders had weten af te dwingen. Een comité onder leiding van de gewezen kapitein der artillerie, de inmiddels vrij-antirevolutionair geworden J.C. Fabius,<sup>181</sup> had een openbare bijeenkomst belegd met als doel het oprichten van een afdeling van de 'Vereeniging Volksweerbaarheid' in Delft.<sup>182</sup> Enkele socialisten wilden graag een tegengeluid laten horen, maar hadden nauwelijks gelegenheid gekregen het woord te voeren. Voor de SDAP-afdeling woog haar morele taak zwaar: het volk, in het bijzonder de arbeiders, moesten op een eerlijke wijze voorgelicht worden over de bezwaren die er aan de Volksweerbaarheid – als instelling van de bourgeoisie – kleefden.

Wij wisten, dat, indien we werkelijk propaganda wilden maken ten behoeve van het volk, indien we werkelijk het volk wilden brengen en houden op het rechte pad, het noodig zou zijn een protest-vergadering te beleggen niet alleen, maar tevens te zorgen dat deze vergadering goed bezocht werd, voor door die arbeiders, welk reeds als lid van de afd. Volksweerbaarheid waren toetreden.<sup>183</sup>

---

<sup>179</sup> Bos, *Waarachtige volksvrienden*, pp. 90-97. Van Rijn, *De eeuw van het debat*, pp. 239 en 246-248.

<sup>180</sup> Van Rijn, *De eeuw van het debat*, pp. 251-256. Zie tevens De Jong, 'Verkiezingen in Nederland, 1888-1917', p. 129.

<sup>181</sup> Zie daarvoor *De Delvenaar* van 31 mei en 4 juni 1897. Fabius nam het initiatief tot het oprichten van een vrij-antirevolutionaire kiesvereniging, te weten het Christelijk Historisch Kiescomité. Volgens de krant zou het gaan om een 'vergeldingsactie' van Fabius. De huidige Tweede Kamerkandidaat voor het district Delft, H.A. van der Velde, zou tijdens de verkiezingen van 1888 zijn kiezers aangemoedigd hebben niet op Fabius te stemmen. Omgekeerd zou Fabius nu Van der Velde niet willen steunen.

<sup>182</sup> Advertentie in *De Delvenaar*, 10 maart 1900 en de *Delftsche Courant*, 11 en 12 maart 1900, derde blad.

<sup>183</sup> IISG, archief S. Lindeman, geen inv.nr., S. Lindeman aan Mellie van der Meer, 27 maart 1900.

De SDAP-afdeling besefte echter dat een door haar uitgeschreven vergadering waarschijnlijk weinig publiek zou trekken. De leden van de volksweerbaarheid zouden dan ongetwijfeld wegblijven, evenals diegenen die reeds overgehaald waren lid te worden van deze vereniging. Wat dan te doen? De SDAP-afdeling bedacht een slimme, haast innovatieve oplossing:

Wachten, tot een vergadering werd gehouden door de heeren schieters, om dan geheel afgescheept te worden zonder debat. Dat was onmogelijk. Nu had op de aanplakbiljetten der tegenpartij voor hun eerste vergadering gestaan: “Volksweerbaarheid, groote meeting op enz..., namens het Comité.” Ten einde raad besloten wij aanplakbiljetten voor onze protest-bijeenkomst te maken, waarop “Volksweerbaarheid, tweede groote meeting op enz...” [stond]. Aldus werd gedaan.<sup>184</sup>

Voor- en tegenstanders werden hartelijk uitgenodigd om te komen debatteren. Ondanks een ingezonden brief van Fabius dat het bestuur van de Volksweerbaarheid niets wist van deze bijeenkomst, ging zij toch door.<sup>185</sup> Op deze wijze konden de sociaaldemocraten het debat uiteindelijk toch grotendeels naar hun eigen hand zetten. Deze handelswijze leidde binnen de afdeling van de SDAP overigens tot de nodige commotie. De secretaris had onder de advertentie het woord ‘bestuur’ laten plaatsen, waarmee hij de schijn had gewekt dat de bijeenkomst van de volksweerbaarheid uitging, terwijl dat in werkelijkheid niet zo was. Toen een van de eigen leden publiek afstand nam van deze handelswijze, bracht dat interne spanningen teweeg: schaadde deze persoon niet de eenheid van de SDAP-afdeling door haar publiekelijk af te vallen?<sup>186</sup>

Het belang van debat was niet alleen kenmerkend voor de sociaaldemocraten; antirevolutionairen en liberalen zagen er eveneens veel waarde in. Dikwijls organiseerden kiesverenigingen openbare of verkiezingsvergaderingen waarin debat met andersdenkenden werd aangemoedigd. Daarvan getuigen de advertenties in de verschillende lokale kranten, waarin men vermeldde dat debat gewenst was. Uit de verslagen kan vervolgens worden opgemaakt dat daar gretig gebruik van werd gemaakt.<sup>187</sup> Openbare vergaderingen, en later verkiezingsbijeenkomsten, werden in de regel bezocht door grote aantallen kiezers. Zo stelden de antirevolutionairen begin 1900 maar liefst 840 kaartjes ter beschikking voor een

---

<sup>184</sup> Ibidem, onderstreping is door Lindeman zelf aangebracht. Zie voor de advertentie de *Delftsche Courant*, 20 maart 1900.

<sup>185</sup> Vergelijk de ingezonden brief van J.C. Fabius, die sprak van een ‘grap’, *Delftsche Courant*, 20 maart 1900 en een ingezonden reactie van ‘het bestuur’, *Delftsche Courant*, 21 maart 1900, eerste blad.

<sup>186</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 1, notulen van 16, 23 en 29 maart 1900. Zie tevens het verslag in de *Delftsche Courant*, 23 maart 1900.

<sup>187</sup> Zie bijvoorbeeld de advertentie van de SDAP-afdeling in de *Delftsche Courant*, 5 juli 1905. Onderaan de advertentie stond: ‘Debat is gewenst.’

openbare vergadering, en dat op een kiesgerechtigde bevolking van ongeveer 3000 personen. J.A. Wormser uit Amsterdam sprak met behulp van lichtbeelden over de Boerenrepubliek in Zuid-Afrika. Arbeiders betaalden een vergoeding van een dubbeltje en de overige bezoekers een kwartje, of vijftig cent als zij op de eerste rang wilden zitten.<sup>188</sup>

Debat was rond de eeuwwisseling een machtig wapen voor politieke leiders en een zeer geschikt middel om kiezers te mobiliseren. De oorspronkelijke liberale debatcultuur bleek voor dit doeleinde echter te deftig en te rationeel. Met heftige retoriek en grote emotionele intensiteit appelleerden de antirevolutionaire en socialistische debaters aan de gevoelens en de identiteit van de kiezers, die door gejuich, gefluit of voetengetrappel lieten weten of een debater op hun hand was of niet.<sup>189</sup> In de regel was het publiek tijdens deze bijeenkomsten samengesteld uit kiezers van alle deelnemende partijen. De spreker van de organiserende partij opende de vergadering met een uitvoerige redevoering, waarna debat volgde met de voormannen van de rivaliserende partijen.<sup>190</sup> Voortdurend werden de grenzen van fatsoen verlegd. Politieke stromingen hanteerden bovendien elk een eigen debatstijl: socialisten probeerden hun gehoor door middel van het debat te overtuigen, terwijl de antirevolutionairen debat eerder gebruikten om de eigen achterban te vormen.<sup>191</sup> De voorzitter van 'Nederland en Oranje' wenste daarom geen debaters te sturen naar de door socialisten georganiseerde vergaderingen. 'Wij moeten onze kracht niet zoeken in 't bestrijden, maar in 't verbreiden onzer beginselen', luidde zijn motivatie.<sup>192</sup> De beginselen waren voor de antirevolutionairen heilig. Het beginselprogramma leidde tot een meer getuigende wijze van optreden. Dit wil niet zeggen dat de socialisten geen waarde hechtten aan hun beginselen, maar zij hanteerden een toch meer offensieve debattrant.<sup>193</sup>

De huishoudelijke vergaderingen van de kiesverenigingen bleken een zeer geschikte leerschool om leden de regels van het debat bij te brengen, inclusief de daarbij behorende vaardigheden. Zonder kennis van de spelregels zou een debat immers zeer wanordelijk verlopen. Een van de belangrijkste regels was het in acht nemen van de juiste beleefdheidsvormen tegenover een spreker en dat viel niet mee voor een gewone werkman. Zo wenste R. Simons tijdens een huishoudelijke vergadering van 'Nederland en Oranje' de zienswijze van de inleider te be-

---

<sup>188</sup> Notulen Nederland en Oranje, 13 november 1899 en z.d.; *De Delvenaar*, 20 januari 1900. Diezelfde avond sprak Belgische geestelijke A. Daens voor de 'Vereeniging van Algemeen Kiesrecht'. Vergelijk de verslagen in de *Delftsche Courant*, 28 en 29 januari 1900, eerste en derde blad.

<sup>189</sup> De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', pp. 179-180.

<sup>190</sup> R. de Jong en J. Loots, 'Valt er wat te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946' in: *Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities*, Jaarboek Parlementaire Geschiedenis (Amsterdam/Nijmegen 2008), pp. 47-60, aldaar p. 52. De Jong en Loots schrijven expliciet over verkiezingsvergaderingen, maar deze hadden hetzelfde verloop als de openbare vergaderingen.

<sup>191</sup> Van Rijn, *De eeuw van het debat*, pp. 251-253.

<sup>192</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr. 2, notulen van 3 november 1902.

<sup>193</sup> Vergelijk De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', pp. 184-185.

strijden, maar zijn optreden kon op weinig instemming rekenen van de voorzitter, die wees

op het onbetamelijke van br. Simons, nl. om de gewonen beleefdheidsnomen onder br. [broeders] en vrienden niet in acht te nemen en onze eerevoorzitter aan wien wij zoveel verplicht zijn voor zijne belanglooze bemoeiingen in deze zaken nog niet eens aan te spreken met het woord br. – mijnheer of geachte spreker of iets dergelijks.<sup>194</sup>

Het zal zeker niet de bedoeling van Simons zijn geweest om de redenaar te kwetsen, maar in het vuur van zijn betoog schond hij wel de grenzen van een waardig debat. Het betaamde de kiesvereniging haar taak als opvoeder waar te maken en het voornoemde gedrag niet te accepteren.

Behalve dit interne incident moeten de debatten met politieke tegenstanders te wensen hebben overgelaten. ‘Nederland en Oranje’ meende dan ook een viertal regels schriftelijk te moeten vastleggen om een ordelijk debat te garanderen. Dit geschiedde met het oog op de openbare vergaderingen, waarin antirevolutionairen de degens kruisten met politieke opponenten en voorkomen moest worden dat er gespot zou worden met zaken die voor de kiesvereniging heilig waren. In de eerste plaats werd bepaald dat debaters de aan hun bedeelde tijd zelf moesten gebruiken en deze niet aan andere personen mochten doorsluizen. Vervolgens was het de bedoeling dat debaters enkel reageerden op het betoog van de inleider en dus geen nieuwe onderwerpen zouden mogen aandragen. In de derde plaats zou men bij godslasteringen onverbiddelijk de betreffende debater het woord ontnemen. Ten slotte wenste men anarchisten als Samson en Kloosterman niet tot het debat toe te laten.<sup>195</sup> Samsom was in Delft en omgeving zeer berucht wat zijn optreden betreft. Binnen de sociaaldemocratische geledingen was hij evenmin een onbekende. Al ruim voordat de antirevolutionairen hem het debat ontzegden, had het bestuur van de sociaaldemocratische afdeling te kennen gegeven treffende maatregelen te zullen nemen om te voorkomen dat openbare vergaderingen door bepaalde personen in de war konden worden gestuurd. Hem bij voorbaat uitsluiten ging de afdeling evenwel een stap te ver.<sup>196</sup> Sociaaldemocraten schuwden de confrontatie nu eenmaal niet.

Doordat debaters gebruik maakten van hun eigen ideologische stokpaardjes en zich beriepen op de in hun eigen kring geldende spelregels, vonden er bij tijden heftige confrontaties plaats. De voorman van de ‘Delftsche Werkmansvereniging’, J.W. Zoutendijk, beklagde zich in de *Delftsche Courant* over de ‘domperstactiek’ van de antirevolutionaire spreker Van Lummel, de drijvende kracht

---

<sup>194</sup> Archief Nederland en Oranje, inv.nr. 2, notulen van 8 maart 1901.

<sup>195</sup> Ibidem, 7 januari 1905.

<sup>196</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 1, notulen van 3 september 1903. Welke maatregelen de afdeling precies nam, bleef onvermeld.

achter 'Nederland en Oranje'. In het debat had Van Lummel allereerst zijn prangende vraag gemeden over hoe het beheer over de Delftse gemeentefinanciën gevoerd zou moeten worden, een niet onbelangrijke vraag in de gemeentepolitiek. Tevens speet het hem dat hij geen gelegenheid gekregen had om een tweede keer op de spreker te reageren:

Nu meende ik het recht te hebben, als debater ook voor de tweede maal even het woord te mogen hebben, maar neen, ik kreeg het niet. Dat noem ik geen mannenwerk, "vooral van een Dominé tegenover een arbeider", maar de heeren hadden den moed niet. Wel kunnen zij ons, als wij voor de arbeiders in het algemeen opkomen, voor socialisten en oproermakers uitmaken, en dan gauw de vergadering sluiten, maar flink met ons debateren, neen, dat niet.<sup>197</sup>

Ook J.W. Albarda heeft een van die harde confrontaties beschreven. Samen met een vriend had hij een vergadering van katholieke studenten bezocht, alwaar pater H.J. Ermann sprak over de houding van de katholieken tegenover de sociale kwestie. In zeer scherpe bewoordingen had Albarda tijdens het debat te kennen gegeven dat naar zijn mening het betoog van Ermann op onwaarheden berustte, dit tot grote ontsteltenis van de katholieken, die niet gewend waren dat een geestelijke de wind van voren kreeg. In zijn jeugdige overmoed schreef hij hierover uitgebreid aan zijn vroegere buurvrouw:

's Heeren paters geleerdheid bleek niets te beteekenen, zelfs ontbrak het hem aan handigheid om zich zonder kleerscheuren te redden uit de moeilijkheden waarin wij hem brachten. Het was beslist eene overwinning van ons. Maar wat geeft dat in een gezelschap van domme, slaafsche, onnadenkende en onwetendgehouden katholieken, die die niet kunnen gelooven dat zoo'n heerschappij het mis heeft, dat zoo'n vent liegt en draait, al bewijst men het ze. Ik heb me dan ook voorgenomen nooit weer met zoo'n man in debat te gaan, tenzij... in eene openbare vergadering waar ook redelijker en zedelijker menschen dan katholieken zijn.<sup>198</sup>

Eigenlijk wenste Albarda alleen met diegenen in debat te gaan die enigszins waren onderlegd in kennis en kunde, met name aangaande het debat. Voorbij alle vooroordelen die Albarda uitte jegens de katholieken, was het onmiskenbaar waar dat antirevolutionairen en sociaaldemocraten meer dan de katholieken bijdroegen aan de politieke vorming en 'geestelijke' ontwikkeling van het electoraat

---

<sup>197</sup> Ingezonden brief van J.W. Zoutendijk in de *Delftsche Courant*, 4 juli 1907.

<sup>198</sup> Albarda aan mevr. G. Nolet-Adama, 28 maart 1900 in: I. de Wilde, *'Een sterke geest van vrijheid.'* *Brieven van de student J.W. Albarda aan G. Nolet-Adama en F.M. Wibaut.* Bezorgd en van een inleiding voorzien door Inge de Wilde (Amsterdam 2000), p. 46.

in het algemeen en hun eigen achterban in het bijzonder.<sup>199</sup> Bij de openbare debatafonden hielden de katholieke leidlieden zich meestal afzijdig. Katholieken waren namelijk gewend om activiteiten veelal in besloten kring te organiseren. Bovendien hadden zij nauwelijks iets te winnen bij debatafonden, eenvoudigweg omdat niet-katholieke kiezers toch geen katholieke kandidaat zouden steunen. Omgekeerd probeerden de liberale of sociaaldemocratische debaters wel de steun te winnen van de katholieke toehoorders.<sup>200</sup>

Rond het *fin de siècle* vormde propaganda onmiskenbaar het hoofddoel van de politieke verenigingen. Bekend zijn de haast militaristische metaforen waarin de rivaliteit tussen de bestaande politieke verenigingen werd uitgedrukt. Termen als ‘leger’, ‘strijd’ en ‘slag’ werden veelvuldig gebruikt om de politieke activiteiten te beschrijven.<sup>201</sup> De voorzitter van de Delftse SDAP-afdeling riep bijvoorbeeld haar nieuwe leden ‘een hartelijk welkom [toe] in het leger van het strijdend proletariaat’ en hoopte dat zij ‘flinke medestrijders’ zouden zijn voor de sociaaldemocratische beginselen.<sup>202</sup> Deze strijd uitte zich vooral tijdens verkiezingen voor de verschillende vertegenwoordigende lichamen. Dan moest blijken of al het propagandawerk ook het beoogde resultaat opleverde. Zoals gezien was het openbare debat een zeer geschikt middel in deze strijd. Na 1900 bleven debatbijeenkomsten met andersdenkenden echter grotendeels beperkt tot de verkiezingstijd. De activiteiten van de kiesverenigingen veranderden steeds meer in politieke bijeenkomsten van gelijkgezinden, waar men niet met tegenstanders maar onderling meningsverschillen uitvocht. De politieke verenigingen zagen in toenemende mate het belang in van identiteitsvorming van haar leden.<sup>203</sup> Niet toevallig ging men sindsdien zogeheten cursusvergaderingen organiseren, oftewel men introduceerde een nieuwe vorm van politiek.

In zekere zin verliepen cursusvergaderingen volgens hetzelfde stramien als de openbare debatvergaderingen. Een spreker hield een inleidend betoog over veelal een politiek gerelateerd onderwerp, waarna de toehoorders gelegenheid kregen om te reageren en daar verder over te spreken. Qua doel, sfeer en stijl verschilden de cursusvergaderingen evenwel behoorlijk van debatvergaderingen. ‘De bedoeling is natuurlijk, dat op zulk eene samenkomst een der broederen eene korte inleiding geeft van het punt, dat aan de orde is. Daarop moet dan de onderlinge bespreking volgen, die hier, niet als op onze openbare vergaderingen een strijden met tegenstanders is; maar eene wrijving van gedachten onder de broederen, op-

---

<sup>199</sup> Politiek lag in de katholieke achterban gevoelig en had daarom geen prioriteit. ‘Voorop stond als altijd het kerkelijk aspect, daarop volgde het sociale vraagstuk en de politiek was gezakt naar de derde plaats’, aldus Van Klinken, *Actieve burgers*, p. 417.

<sup>200</sup> De Jong, ‘Verkiezingen in Nederland’, pp. 129-130.

<sup>201</sup> Deze begrippen werden in het bijzonder in verkiezingstijd gehanteerd, zie bijvoorbeeld de *Delftsche Courant*, 11 en 12 juli 1907 en *De Delvenaar*, 4 augustus 1911.

<sup>202</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, notulen van 14 mei 1899 en 21 oktober 1898.

<sup>203</sup> De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, pp. 183. Vergelijk De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, p. 147-149.

dat wij te samen tot helderder inzicht komen van onze beginselen. Uit den aard der zaak moet daarom de introductie beperkt worden tot degenen, die met ons gelooven, dat óók voor de politiek Gods Woord regel en grondslag is.' Aldus vatte *De Delvenaar* het verloop van dergelijke vergaderingen kort samen.<sup>204</sup> Waar strijd kenmerkend was voor het publieke debat, waren cursusvergaderingen juist bedoeld om met geestverwanten in klein verband diepgravend na te denken over allerlei onderwerpen. *De Delvenaar* uitte zich zeer lovend over het besluit van 'Nederland en Oranje' om dergelijke vergaderingen te organiseren en riep haar achterban op hiervan vooral gebruik te maken:

Neme elk zich voor vrijmoedig gebruik te maken van de aangeboden gelegenheid ter onderlinge gedachtewisseling. Wij zijn daar onder geestverwanten en kunnen alles zoo eenvoudig mogelijk uitspreken. Dan zal van onze vergaderingen een vrucht overblijven ten goede der zaak, die wij te zamen wenschen te dienen.<sup>205</sup>

Cursusvergaderingen werden in het algemeen belegd ter vorming en ontwikkeling van de eigen achterban. Waarschijnlijk verliepen de cursusvergaderingen van de socialisten weinig anders dan die van de hiervoor beschreven antirevolutionairen. Een vergelijking van de aangeboden onderwerpen laat evenwel zien dat de socialisten een veel bredere doelstelling hanteerden dan de antirevolutionairen. De laatsten waren voornamelijk gericht op verdieping van de eigen beginselen, al kwamen ook actuele onderwerpen als de leerplicht en staatspensioenering aan bod. Het door Kuyper opgestelde *Ons Program* werd bijvoorbeeld artikel voor artikel besproken door verschillende inleiders – in de meest gevallen vervulde dominee Van Lummel deze taak.<sup>206</sup> Aanvankelijk waren de cursusvergaderingen van de SDAP eveneens bedoeld om leden in aanraking te brengen met de sociaaldemocratische beginselen en theorieën.<sup>207</sup> De socialisten benadrukten daarentegen veel meer het algemeen pedagogische element van de cursusvergaderingen dan de antirevolutionairen. Wanneer er onderwerpen besproken werden die de arbeidersklasse raakten, dan zou er van die vergaderingen 'opvoedende kracht' uitgaan, stelde een van de leden.<sup>208</sup> De afdeling begon vervolgens een waar beschavingsoffensief ter bevordering van de algemene ontwikkeling van haar leden. Een speciaal daarvoor in het leven geroepen ontwikkelingscommissie kreeg de opdracht cursussen te organiseren over de Nederlandse taal, geschiedenis en aardrijkskunde. Daarnaast waren er reeds cursussen gehouden over de

---

<sup>204</sup> *De Delvenaar*, 18 november 1898. Frappant genoeg behoorde de initiatiefnemer van de cursusvergaderingen tot Patrimonium, archief Nederland en Oranje, inv.nr. 2, notulen van 11 november 1898.

<sup>205</sup> *De Delvenaar*, 18 november 1898.

<sup>206</sup> Van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van de ARP-Delft*, p. 62.

<sup>207</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr 11, jaarverslag 1907.

<sup>208</sup> *Ibidem*, inv.nr. 1, notulen van 3 september 1902.

afstamming van de mens, de ontwikkeling van de aarde, klassieke dichters, en over de chemische en metaalindustrie.<sup>209</sup>

Toegeruste en betrokken burgers waren namelijk niet alleen voor de vereniging van belang, maar konden evenzeer dienstbaar zijn aan de maatschappij. Op een van de vergaderingen kwam zelfs het idee ter sprake om een 'school' op te richten die een bijdrage kon leveren aan de algemene ontwikkeling van de socialisten. Vermoedelijk is het zo ver niet gekomen, althans in de notulen is er niets van terug te lezen. Het onderstreept wel te meer hoe serieus de afdeling haar taak beschouwde en haar activiteiten ontplooiden. Niets voor niets werden binnen de SDAP-afdeling cursusvergaderingen vergeleken met het strooien van zaad, dat tijd nodig had om te ontkiemen.<sup>210</sup> De verscheidenheid aan onderwerpen was bij de socialistische leden vele malen groter dan bij de antirevolutionairen. Het werpt de vraag op in hoeverre er onder de arbeiders belangstelling is geweest voor deze onderwerpen. Concrete gegevens ontbreken helaas, maar er zijn redenen die doen vermoeden dat de politiek-inhoudelijke cursusvergaderingen op meer belangstelling konden rekenen dan de algemene cursusvergaderingen. In het toch al drukke bestaan van de arbeiders moest vorming eerst en vooral de beginselen betreffen. Het gemeenteraadslid J.C. van Dijk stelde bijvoorbeeld meerdere malen aan de orde dat cursusavonden niet ten koste mochten gaan van het politieke handwerk en voegde daaraan toe:

Wij hebben er rekening mee te houden dat de menschen niet alleen de ontwikkelingsavonden mogen bijwonen, doch de vakvereniging en huishoudelijke vergadering van de afdeeling behooren te bezoeken. Op dien manier legt men elke avond beslag op hen, dat nooit van langen duur is.<sup>211</sup>

Met andere woorden, de algemene cursusvergaderingen zouden in de drukte van het dagelijks bestaan niet de prioriteit van de leden ontvangen. Gezien de herhaalde klacht van de bestuursleden dat het droevig gesteld was met de betrokkenheid van de leden, zal die vrees zeker gerechtvaardigd zijn. Activiteiten werden bezocht door slechts een klein en trouw clubje leden. Vandaar de herhaalde en krachtige oproep aan de leden nu eens de (cursus)vergaderingen te bezoeken.<sup>212</sup> Rond het jaar 1913 had partijvorming zich zover voortgezet, dat leden slechts een 'radertje' vormden in een groter geheel: de partij. Dat gold natuurlijk voor alle kiesverenigingen, die inmiddels niet meer zelfstandig opereerden maar verbonden waren aan een nationale partij. In veel sterkere mate betrof het de

---

<sup>209</sup> Ibidem, inv.nr. 2, notulen van 1 augustus en 31 oktober 1912.

<sup>210</sup> Ibidem, 9 oktober 1913.

<sup>211</sup> Ibidem.

<sup>212</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 11, verslag over de periode oktober 1916 tot en met september 1917. Aldaar stond geschreven: 'Wij kunnen de arbeiders niet genoeg waarschuwen om toch vooral onze cursusavonden te bezoeken welke zoo leerzaam zijn.'



SDAP. Voor vrijwel alle facetten van het leven had zij verenigingen opgericht, die op de een of andere manier verbonden waren aan de politieke partij: van muziekvereniging tot fietsclub. Dat in ogenschouw nemende verbaast het niet dat mensen keuzes moesten maken in de besteding van hun vrije tijd en de formele politiek meer en meer overlieten aan het bestuurlijke kader.<sup>213</sup>

#### 4.2 DE STOFFELIJKE EN GEESTELIJKE VERHEFFING VAN HET PROLETARIAAT

Wie daarom alleen het formeel-politieke karakter van de antirevolutionaire kiesvereniging en de sociaaldemocratische afdeling onderzoekt, doet haar zonder meer te kort. Behalve het stellen van kandidaten, het uitdelen van strooibiljetten en pamfletten, het voeren van verkiezingsdebatten en het organiseren van cursusvergaderingen, hadden politieke verenigingen ook een sociaal doel. Sociabiliteit maakte een wezenlijk onderdeel uit van het verenigingsleven. De lokale kiesverenigingen – gemakshalve wordt de afdeling van de SDAP hier eveneens als kiesvereniging gekwalificeerd – waren veel meer dan een spreekbuis van een bepaald volksdeel. Sterker nog, zij gaven juist vorm aan de verschillende bevolkingsgroepen en verschafte haar een min of meer vastomlijnde identiteit, juist door de activiteiten die men organiseerde.<sup>214</sup> Kiesverenigingen mochten aan het einde van de negentiende eeuw aangesloten zijn bij een overkoepelende nationale partijorganisatie, op lokaal niveau waren sociale contacten, ontspanning en groepsgevoel zeker niet minder belangrijk. Dat gold in het bijzonder voor de socialisten en in zeer beperkte mate voor de antirevolutionairen, wier identiteit en groepsgevoel vooral kerkelijk bepaald werden.<sup>215</sup>

Tijdens het vijfjarig bestaan van de SDAP-afdeling in Delft blikte de secretaris terug op het verleden en hield hij zijn toehoorders als het ware een spiegel voor:

Zoo ging onzen afd. voort in haar onvermoeide werkzaamheid, ten doel stellende, het proletariaat, zoowel stoffelijk als geestelijk op te heffen, uit het allen drukkende kapitalistendom. Leed en teleurstelling werd ook ons niet gespaard, doch laten wij hierover zwijgen, het hen niet aanrekenen die ons dit aandeden, overtuigd zijnde dat ook zij producten van deze wanverhoudende maatschappij zijn.<sup>216</sup>

Kernachtig drukte de secretaris het doel uit van de afdeling: de verheffing van de arbeidersklasse. Om deze verheffing te realiseren dienden uiteraard allereerst

---

<sup>213</sup> De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, p. 156. Zie voor de sub-verenigingen die aan de Delftse SDAP-afdeling verbonden waren Ten Velden, *Veertig jaren strijd*, pp. 103-110.

<sup>214</sup> Te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', pp. 193 en 195.

<sup>215</sup> Te denken valt aan de 'gereformeerde partijvorming' in de Nederlands Hervormde Kerk (zie daarvoor Houkes, *Christelijke vaderlanders*, pp. 231-270) en het bestaan van gereformeerde jongelingsverenigingen (zie Van Rijn, *De eeuw van het debat*, pp. 220-230).

<sup>216</sup> Rede gehouden ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van de afdeling, opgenomen in het notulenboek van SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 1, [1903].

politieke middelen te worden aangewend. De afdeling maakte daarnaast evenzeer gebruik van andere middelen. Het aanleren van kennis en vaardigheden – ofwel de ‘geestelijke’ verheffing – is in het voorgaande reeds beschreven. Maar op welke wijze namen de socialisten de ‘stoffelijke’ verheffing ter hand?

In de socialistische theorie vormde de arbeidersbeweging de kiem van de nieuwe samenleving. De SDAP stond daarom voor de taak om de verschillende arbeidersverenigingen in te winnen voor het marxisme.<sup>217</sup> Een belangrijk middel daartoe waren de plaatselijke bestuurdersbonden in de grote steden, waarin lokale vak-, coöperatieve en algemene arbeidersverenigingen samenwerkten met de SDAP-afdeling. In Delft was de afdeling sinds 1900 aangesloten bij de Delftsche Bestuurders-Bond (DBB), die al in 1894 was opgericht, doch lange tijd slechts gefungeerd had als een overlegorgaan waarin bestuurders van diverse plaatselijke verenigingen participeerden. De in 1899 opgerichte Amsterdamse Bestuurdersbond (ABB), waarin de SDAP en de ‘Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond’ (ANDB) samenwerkten, was op moderne leest geschoeid en beschouwde men als het voorbeeld van de DBB.<sup>218</sup> Het doel was om de agitatie en de propaganda in de arbeidersbeweging eendrachtig ter hand te nemen.<sup>219</sup> De aangesloten organisaties bleven zelfstandig, maar werkten samen om gemeenschappelijke belangen te realiseren, onder meer de verbetering van allerlei gemeentelijke regelingen en voorzieningen.<sup>220</sup> Op deze wijze slaagde de SDAP erin om verbinding te krijgen met de vakbeweging. Veel vakorganisaties stonden aanvankelijk sceptisch tegenover elke vorm van ‘politieke actie’ maar naar verloop van tijd werden ook zij ingewonnen voor de ‘strijd’ en zagen zij het nut in van een gecentraliseerd lichaam dat zowel politieke als economische invloed kon laten gelden.<sup>221</sup> De leden van de Delftse SDAP-afdeling werden dringend verzocht zich aan te sluiten bij de vakverenigingen, omdat ‘de strijd gestreden moet worden op politiek en economisch terrein’.<sup>222</sup>

Al bestond er een heldere taakverdeling binnen de DBB, de SDAP-afdeling vormde de spil waar het om draaide. Waar de afdeling de propaganda verzorgde en de politieke wensen van de arbeiders in de gemeenteraad trachtte te verwezenlijken – het duurde overigens tot 1909 voordat de eerste sociaaldemocraat in

---

<sup>217</sup> De Rooy, ‘De sociaal-democratische passie voor politiek’ in: J. de Beus, J. van Doorn en P. de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in perspectief* (Amsterdam/Meppel 1996), pp. 136-178, aldaar p. 140.

<sup>218</sup> T. van der Meer, S. van Schuppen en S. Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie, 1894-1913* (Amsterdam 1981), pp. 49-54 en 208 (bijlage 3). De SDAP-afdeling trad pas in 1900 toe, blijktens de jubileumrede van de secretaris (zie noot 216): ‘Het weder aansluiten in 1900 bij de D.B.B. gaf ook aan dit lichaam meer kracht en actiever optreden voor de arbeiders.’

<sup>219</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 14, conceptstatuten van de DBB, artikel 3 [1900].

<sup>220</sup> Van der Meer *et.al.*, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, pp. 50-51.

<sup>221</sup> J. Perry, ‘De jaren 1894-1919’ in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland, 1894-1994* (Amsterdam 1994), pp. 10-61, aldaar p. 31.

<sup>222</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 1, notulen van 11 december 1901.

de raad verkozen werd –, trad de DBB vooral op als economische belangenbehartiger in de vakbeweging. Ondanks deze taakverdeling bemoeide de afdeling zich dikwijls met zaken die formeel tot het takenpakket van de DBB behoorden. Naast de reglementair vastgestelde contributie – waarvan zowel het partijbestuur als de DBB een vast percentage ontving – had de SDAP-afdeling de gewoonte om met enige regelmaat een extra bijdrage van haar leden te vragen voor geestverwanten in nood. Deze nood kon variëren van een partijgenoot die werkloos was geraakt tot stakende werklieden in Amsterdam.<sup>223</sup> Daarnaast vergde lidmaatschap van tal van comités de nodige financiële offers. De afdeling deed voortdurend een krachtig beroep op de solidariteit van de leden. De voortdurende contributiestijgingen leidden tot zeer verhitte ledenvergaderingen en mondde in 1904 uit in een scherp conflict. De solidariteit bleek op haar grenzen gestuit te zijn.

Een kleine meerderheid van de aanwezige leden had tijdens een vergadering in mei bepaald dat de afdeling de stakende diamantwerkers financieel zou steunen door tijdelijk de wekelijkse contributie te verhogen met maar liefst tien cent.<sup>224</sup> Enkele leden wensten zich bij dit besluit niet neer te leggen, van mening zijnde dat er reeds voldoende van hen gevraagd was, en deden beroep op het vijfde artikel van het huishoudelijk reglement, waar geschreven stond dat alleen op de eerste vergadering van het nieuwe boekjaar een wijziging in de contributieregeling mocht worden vastgesteld.<sup>225</sup> De afdeling royeerde het viertal leden dat niet aan de verhoogde contributie wenste te voldoen, doch werd van hogerhand teruggefloten. Het partijbestuur stelde de geroyeerde leden in het gelijk en eiste dat de afdeling haar genomen besluit zou vernietigen.<sup>226</sup> Tevens werd de afdeling de les geleerd hoe zij haar contributiegelden diende te besteden. De partijsecretaris schreef dat

den leden geen financiële verplichtingen mogen worden opgelegd, die niet voortvloeien uit statutaire of reglementaire bepalingen of niet in overeenstemming zijn met congresbesluiten. Een afdeling heeft dus niet het recht den leden de verplichting op te leggen de slachtoffers der Algemeene werkstaking financieel te ondersteunen, zij is ook niet gerechtigd de contributie om die reden te verhogen en aldus een deel der contributie daarvoor te gebruiken. De contributie, door de afdeellingsleden opgebracht, moet gebruikt worden om te voorzien

---

<sup>223</sup> Ibidem, zie onder meer de notulen van 5 februari, 5 maart en 12 juli 1902; 19 mei en 15 juni 1904.

<sup>224</sup> Voor zover ik dit kan nagaan, betekende dit een verdubbeling. In 1899 was de contributie vastgesteld op vijf cent per week (13 juli). In 1901 (6 maart) en 1903 (7 januari) werd de contributie respectievelijk met een en twee cent verhoogd. De gegevens zijn ontleend uit het notulen voor de desbetreffende data.

<sup>225</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 1, 'verslag werkzaamheden van de afdeling Delft, 17 januari 1904 tot en met 17 januari 1905' (in notulenboek).

<sup>226</sup> IISG, archief SDAP, inv.nr. 15, notulen van het partijbestuur van 25 juni 1904.

in de kosten van organisatie en propaganda: de middelen daartoe zijn het houden van vergaderingen, het verspreiden van geschriften, het uitgeven van geschriften. Het steunen van de slachtoffers was geen partijzaak, hoezeer wij ook hebben toegejuicht de opofferingen, die duizenden partijgenooten zich daarvoor getroost hebben.<sup>227</sup>

Langzaam ontwikkelde de Delftse afdeling zich als marionet van de centrale SDAP-organisatie.

Als voorhoede van de arbeidersbeweging maakte de SDAP-afdeling deel uit van een groter geheel. Dankbaar profiteerde de afdeling van de succesvolle broodbakkerscoöperatie 'Vooruit'. Een gedeelte van de behaalde winst werd aan de afdeling geschonken, die dit bedrag op haar beurt weer benutte ter bevordering van de geestelijke en stoffelijke ontwikkeling van de arbeiders. Daarnaast bezat de afdeling een eigen vergaderzaal in het coöperatiegebouw van 'Vooruit', alwaar zij een kleine bibliotheek voor arbeiders exploiteerde. Toen 'Vooruit' in 1914 besloot de vergaderzaal in te richten voor eigen gebruik, raakten de sociaaldemocraten ontheemd. Dankzij de giften van leden en financiële steun van de arbeidersbank De Centrale kon men zich uiteindelijk een 'rood thuis' verschaffen door de aankoop van een eigen pand aan de Oude Delft, dat spoedig Ons Huis genaamd werd.<sup>228</sup> Ons Huis zou het centrum van de socialistische beweging in Delft vormen, zo herinnerde de secretaris van de SDAP-afdeling zich in 1938: 'Daar zullen weer plannen worden gesmeed voor de strijd ter verheffing onzer klasse. Daar zal gelegenheid zijn voor ontspanning en ontwikkeling. Daar kan de eenheid bevorderd worden.'<sup>229</sup>

#### 4.3 'EEN GEZELLIG SAMENZIJN MET DANSJE'

Het vergaderlokaal – en later Ons Huis – fungeerde als een plaats waar politiek, beschaving, vriendschap en gezelligheid samengingen. Om die reden wensten de leden in 1902 dat de bibliotheek geplaatst zou worden in het vaste vergaderlokaal: 'dit is ook in 't belang van 't gebouw, en dat der arbeiders zelve, dan wordt dit weder een aanknoopingspunt voor de arbeiders onderling'.<sup>230</sup> 'Nederland en Oranje' had eveneens een vaste vergaderlocatie – de antirevolutionairen maakten veelal gebruik van het gebouw Veritas – maar deze plaats functioneerde niet direct als een gezellige ontmoetingsplaats. De nadruk op onderlinge vriendschap en gezelligheid is binnen 'Nederland en Oranje' in ieder geval minder evident. Bij de

---

<sup>227</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 13, J.G. van Kuijkhof aan de afdeling, 18 juni 1904.

<sup>228</sup> Ibidem, inv.nr. 2, notulen van 28 mei 1914. Zie tevens Ten Velden, *Veertig jaren strijd*, pp. 27-31 en 49-51.

<sup>229</sup> Ten Velden, *Veertig jaren strijd*, p. 49.

<sup>230</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 1, notulen van 14 januari 1902.

SDAP-afdeling maakte ze daarentegen een wezenlijk element van het verenigingszijn uit.<sup>231</sup>

De sociaaldemocraten kenden in Delft zo hun hoogtepunten. Jaar in jaar uit werd de oprichting van de afdeling feestelijk herdacht. Met optredens van de speciaal voor arbeiders opgerichte zang- en muziekverenigingen, het houden van een causerie en het voorlezen van gedichten gaf men cachet aan de avond.<sup>232</sup> Propaganda en gezelligheid waren voor de afdeling feitelijk een twee-eenheid. Feestelijke bijeenkomsten hadden een tweeledig doel: enerzijds dienden zij om de verslachte geest te doen ontwaken en voorts te versterken, anderzijds waren zij een middel om de onderlinge banden aan te halen. Zo constateerde een van de leden in 1914 dat een feestavond met partijgenoten nuttig kon zijn 'daar men elkaar als leden niet meer kent, en het voorkomt dat men personen tot de partij wil trekken, die reeds partijgenooten zijn'.<sup>233</sup> Eenheid of vriendschap was met andere woorden een belangrijke voorwaarde voor een actieve en succesvolle SDAP-afdeling. Tegelijk vond men het na het zeer rumoerig verlopen jaar 1904 niet gepast om een feestelijke herdenking te houden. Eenheid, geestdrift en toewijding mochten dan onmisbare factoren voor het 'strijdend proletariaat' zijn, maar die waren dat jaar grotendeels achterwege gebleven. In plaats van feest te vieren achtte het bestuur het organiseren van een cursusvergadering daarom beter op haar plaats.<sup>234</sup>

De jaarlijkse feestavond werd mogelijk gemaakt door een keur aan subverenigingen, die op de een of andere manier bijdroegen aan de verbreiding van het sociaaldemocratische gedachtegoed. Zo bestond er een zangvereniging, een muziekvereniging, een toneelvereniging, een fietsclub, en in later stadium een jongeren- en een vrouwenclub. De verschillende verenigingen combineerden een propagandistische doelstelling met sociabiliteit. De Arbeiders-muziekvereniging Crescendo hanteerde bijvoorbeeld als doel:

Het houden van en medewerken aan goede muziekkuitvoeringen, tot het geven van kunstgenot aan hare leden en de overige arbeiders, tot verhooging hunner

---

<sup>231</sup> Van Veldhuizen, 'Dat is een tragiek geweest, hoor', pp. 12-14. Van Veldhuizen heeft een eerste aanzet gegeven tot onderzoek naar het fenomeen sociabiliteit *binnen* de SDAP. Zonder direct gebruik te maken van het woord analyseert D. Bos in *Waarachtige volksvrienden* eveneens dit fenomeen. Zijn conclusie luidde dat het vroege socialisme een sociaal netwerk of een cultureel circuit was, waarin trouwe volksvrienden – dus niet direct arbeiders – participeerden en elkaar bijstonden. Dit netwerk stelde op een combinatie van revolutionair gedachtegoed en vormen van een beschavingsoffensief. Die laatste lijn werd vooral in de SDAP voortgezet; voor anarchisten en 'ruwe bonken' was daarin geen plaats.

<sup>232</sup> Zie bijvoorbeeld archief SDAP-afdeling Delft, notulen van 19 januari 1901.

<sup>233</sup> Ibidem, inv.nr. 2, notulen van 13 februari 1914.

<sup>234</sup> Ibidem, inv.nr. 1, 'verslag werkzaamheden van de afdeling Delft, 17 januari 1904 tot en met 17 januari 1905' en notulen van 24 november 1904.

ontwikkeling en tot bevordering van hun vriendschappelijk en gezellig verkeer.<sup>235</sup>

In zekere zin gold datzelfde voor de ‘rooden fietsers’, die gezamenlijk per fiets de omliggende dorpen in het Delfland van verkiezingslectuur voorzagen.<sup>236</sup> Opmerkelijk genoeg werden deze verenigingen niet door alle leden toegejuicht. Sterker nog, volgens sommige leden ondervond de afdeling hier meer na- dan voordeel van. ‘Zij verspelen hun tijd, en zijn voor de partij nooit op hun post.’<sup>237</sup>

Het grote aantal activiteiten dat de sociaaldemocraten ondernamen bleef bij de antirevolutionairen en katholieken niet onopgemerkt. De katholieken noemden Ons Huis het ‘lustpaleis van het proletariaat’.<sup>238</sup> Ook *De Delvenaar* liet zich nogal schertsend uit over de financiële offers die met alle door de socialisten georganiseerde activiteiten gepaard moesten gaan:

Contributie voor zijn lidmaatschap; reisgeld enz. voor het bijwonen van de landelijke meetings, optochten met de daaraan verbonden propaganda-middelen, vlaggen, lampions, transparanten, stukgelopen schoeisel, buitengewone slijtage aan beste plunje, roode bloemen, dito dassen, fietsen met propaganda-middelen, strijdzang-avonden, openlucht-samenkomsten; en eindelijk bekostigt hij uit anti-kapitalistische motieven zijn aandeel in de strijddas, het aankopen van een patriciërspannd als S.D.A.P.’ers-societeit voor vergaderingen van zijn partij, gezellige bijeenkomsten, zang, muziek enz. En dat alles uit – let wel – de “proletariërs-beurs”; geen cent van de bezitters!<sup>239</sup>

Met al haar werkzaamheden richtte de SDAP zich zowel naar binnen als naar buiten. Geleidelijk veroverden zij een niet te negeren plaats in de publieke ruimte. Elke eerste mei liet de afdeling dat merken bij de viering van de dag van de arbeid. Men organiseerde een optocht door de stad, waarbij de afdeling haar vaandel met daarop de zinsnede *‘Predik de klassenstrijd aan alle volke’*, vol trots aan de menigte vertoonde, en liet een prominent spreker een lezing houden. Een van de leden wenste zelfs een verzoek bij de burgemeester in te dienen om die dag het carillon socialistische strijdliederen te laten spelen. Dat plan kreeg echter geen goedkeuring van de vergadering, uit vrees om als ‘anti-oranjepartij’ nodeloos te provoceren.<sup>240</sup>

In het voorgaande is gesteld dat de antirevolutionairen hun identiteit vooral ontleenden aan het gemeenschappelijk beleden gereformeerde geloof, dat politiek

---

<sup>235</sup> Ibidem, inv.nr 14, brief van Crescendo aan de SDAP-afdeling Delft, [ca. 1899].

<sup>236</sup> Ibidem, inv.nr. 11, jaarverslag over 1913. Zie tevens inv.nr. 14, brief W.L. Scheen, juni 1906.

<sup>237</sup> Ibidem, inv.nr. 2, notulen van 11 april 1912.

<sup>238</sup> Geciteerd in Ten Velden, *Veertig jaren strijd*, p. 49.

<sup>239</sup> *Delftsche Courant*, 7 juli 1915.

<sup>240</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 2, notulen van 27 januari 1913.

gezien uitdrukking kreeg in *Ons Program*. Niet de politiek (d.i. de kiesvereniging) maar de kerk was het kloppend hart van de gereformeerde of antirevolutionaire ‘morele gemeenschap’. Voor de socialisten daarentegen vormde de politiek (d.i. de afdeling) het hart van hun gemeenschap. De winst van het begrip ‘gemeenschap’ boven de term ‘verzuiling’ laat zich nu goed zien. Zonder dat er sprake was van een hiërarchisch en een tot in de puntjes georganiseerd socialistisch netwerk – zo als meer het geval was bij de katholieken en de orthodox-protestanten, zeker gedurende het Interbellum –, was er wel degelijk sprake van een zichtbare socialistische gemeenschap. De verklaring hiervoor is tweeledig. Allereerst hechtten de socialisten grote betekenis aan de (bestudering van de) geschiedenis. De grondstelling van het marxisme luidde dat de kapitalistische samenleving onvermijdelijk te gronde zou gaan. Dat riep voortdurend de vraag op wanneer dat moment aanstaande was en hoe de partij te handelen had: mocht zij kleine verbeteringen aanvaarden of waren zij een sta-in-de-weg voor de uiteindelijke revolutie? Dat maakte het dat eendracht voor de verwerkelijking van een socialistische samenleving zo belangrijk was.<sup>241</sup>

Een tweede verklaring geldt eveneens voor het ontstaan van de antirevolutionaire gemeenschap. De onderzochte periode laat een merkwaardige paradox zien. Enerzijds profileerden de kiesverenigingen zich uitdrukkelijk in de openbaarheid, bijvoorbeeld door middel van het openbare debat. Anderzijds beperkten zij diezelfde openbaarheid door haar steeds kleiner te maken: cursusvergaderingen hield men immers alleen met geestverwanten. De sub-verenigingen van de SDAP-afdeling bevorderden dan wel de eendracht binnen de afdeling – en daarvoor maakte men weer gebruik van de publieke ruimte – maar tegelijkertijd bewerkstelligden zij een zeker isolement.<sup>242</sup> De ongekende passie voor politiek – in brede zin van het woord – rond het jaar 1900 is en blijft opvallend, zoals in het volgende hoofdstuk nog duidelijk ter sprake zal komen als de studentenbetrokkenheid bij de SDAP gezien wordt. Juist die brede belangstelling voor de politiek zorgde er in 1918 voor, toen het stelsel van evenredige vertegenwoordiging werd ingevoerd, dat de formele politiek weer meer een ‘elitezaak’ werd. Niet langer besloten de kiesverenigingen zelf over de te kandideren personen (althans wat betreft de Tweede Kamerverkiezingen), dat besliste de partijleiding.<sup>243</sup> In die zin was de kiesvereniging weer meer *kiesvereniging* geworden, en was men voor sociabiliteit aangewezen op de niet formeel-politieke verenigingen binnen de morele gemeenschap.

---

<sup>241</sup> P. de Rooy, ‘Begeerten en idealen’ in: P. de Rooy, N. Markus, T. van der Meer en W. Vroom, *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland* (Nijmegen 1995), pp. 9-77, aldaar pp. 10-12; idem, ‘Passie voor politiek’, pp. 140-141; idem, ‘Een zoekende tijd, 1913-1949’, p. 200.

<sup>242</sup> De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, pp. 175 en 148.

<sup>243</sup> Loots, *Voor het volk, van het volk*, p. 212.

## HOOFDSTUK 5

### EEN ‘ROOD’ EILAND IN EEN CONFESSIONEEL BOLWERK

#### 5.1 ‘STUDENTENSOCIALISME’ IN DELFT

De SDAP slaagde er aanvankelijk maar moeizaam in om de voor haar klassieke doelgroep aan zich te binden: de arbeidersklasse. Het ledenaantal bleef de eerste jaren ver beneden de verwachtingen. Zes jaar na de oprichting van de partij stond de teller landelijk slechts op 4000 leden. Binnen en buiten de arbeidersbeweging was de kritiek op de jonge partij niet mals. Nu dient voorop gesteld te worden dat de sociale druk op socialisten in deze dagen groot was. Lidmaatschap van de partij vergde de nodige moed, niet zelden leidde het immers tot een arbeidsconflict. Pijnlijk was de hinder die men ondervond vanuit de Sociaal-Democratische Bond (SDB), die het parlementaire optreden van de SDAP hekelde en haar voortdurend verweet een ‘herenpartij’ te zijn. Geheel onterecht was dit verwijt overigens niet, want personen van meer burgerlijke komaf bleken goed in de partij vertegenwoordigd te zijn. Sterker nog: het politieke kader van de partij werd grotendeels gedragen door intellectuelen, kunstenaars, schrijvers en dichters.<sup>244</sup> Vanuit dit perspectief verbaast het niet dat de socialistische voor mannen hun propagandistische pijlen in het bijzonder richtten op studenten in de universiteitssteden, de intellectuelen van de toekomst.

De socialistische propagandatour ging Delft evenmin voorbij. Een speciaal daartoe opgericht comité – bestaande uit de heren H.H. van Kol, P.J. Troelstra en F.M. Wibaut – organiseerde voor studenten aan de Polytechnische School bijeenkomsten, alwaar bekende buitenlandse socialisten een podium kregen om hun gedachtegoed in intellectuele kringen breder ingang te doen vinden.<sup>245</sup> Of het optreden van buitenlandse sprekers daadwerkelijk effect had gesorteerd hield Wibaut bij het schrijven van zijn memoires in het midden, al viel het hem wel op dat vooral uit Delft diverse studenten zich hadden aangesloten bij de SDAP. Hij voegde daaraan tevens toe dat zonder deze voordrachten een deel van de studenten waarschijnlijk ook wel lid geworden was van de SDAP.<sup>246</sup> Gelet op de situatie in Delft is deze constatering zeker gerechtvaardigd. De voedingsbodem voor het socialisme was hier relatief gunstig te noemen.

Omstreeks het jaar 1890 hadden Delftse studenten reeds het imago ‘rood’ te zijn. Dat er juist in Delft een geschikt klimaat heerste voor het socialistische gedachtegoed was niet toevallig. Als toekomstige ingenieurs kwamen de studenten

---

<sup>244</sup> Perry, ‘De jaren 1894-1919’, pp. 25-30; De Rooy, ‘Begeerten en idealen’, pp. 23-25.

<sup>245</sup> G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut, mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Assen 1968), pp. 39-42; De Wilde, ‘Een sterke geest van vrijheid’, p. 83.

<sup>246</sup> F.M. Wibaut, *Levensopbouw. Memoires* (Amsterdam 1936), p. 110.



van de Polytechnische School immers tijdens hun studie in aanraking met de sociale en materiële problematiek van de arbeidersklasse – en anders daarna wel. Ingenieurs wezen voortdurend op de erbarmelijke toestanden waarin arbeiders leefden en drongen aan op technische voorzieningen die de volkshuisvesting en de volksgezondheid konden verbeteren. De technische studenten voelden de verantwoordelijkheid van hun taken en toonden zich in vergelijking met hun leeftijdsgenoten aan andere universiteiten, bij wie maatschappelijk engagement niet bepaald hoog aangeschreven stond, in het algemeen ontvankelijker voor actuele sociale en politieke vraagstukken. In zekere zin was deze sociale bemoeienis gebaseerd op ‘eigenbelang’: het ingenieursberoep stond in de negentiende eeuw niet hoog aangeschreven. Met sociale argumenten streed men dus eveneens voor maatschappelijke erkenning. De keuze voor het socialisme lag daarbij overigens niet bij voorbaat vast; ingenieurs voelden zich eerder thuis bij de vooruitstrevende liberalen.<sup>247</sup>

Een andere klimatologische factor was de veranderende samenstelling van de Delftse studentenpopulatie. Studenten uit de lagere milieus kregen aan het einde van de negentiende eeuw eveneens gelegenheid om een technische studie te volgen, waardoor het type student langzaam veranderde. Het negende lustrum van het Delftsche Studentencorps (DSC) werd in 1893 om die reden bijvoorbeeld ingetogen gevierd – er werd geen maskerade gehouden en het aantal feesten bleef beperkt. Niet alle leden konden zich de feestelijkheden financieel veroorloven, zo was de gedachte. Bovendien achtte men het ongepast grote sommen geld te besteden aan een lustrumviering, terwijl er leden waren die gebrek leden.<sup>248</sup>

Beide factoren, gecombineerd met het optreden van de sociaalliberale hoogleraar B.H. Pekelharing (1841-1922), maakten het geestelijk klimaat in Delft uniek.<sup>249</sup> ‘Peek’, zoals hij door de studenten wel genoemd werd, bekleedde sinds 1873 de leerstoel administratief recht, handelsrecht en staathuishoudkunde aan de Polytechnische School. Tijdens zijn colleges bepaalde hij zijn gehoor voortdurend bij de bestaande sociale vraagstukken en droeg hij zijn sociaalliberale oplossingen aan. Aanvankelijk waren zijn ideeën liberaal-voortstrevend, maar door de jaren heen vertoonde zijn denken steeds meer trekken van wat men het Duitse kathedersocialisme noemt. De staat was geroepen voorwaarden te scheppen waaronder elk individu zich zou kunnen ontwikkelen in zowel stoffelijk, geeste-

---

<sup>247</sup> H. Lintsen, ‘De Delftse Polytechnische School als bakermat van socialisme, 1900-1925’ in: J. Bank, M. Ros en B. Tromp (red.), *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1980), pp. 81-109, aldaar, pp. 83-84. Zie tevens Lintsen, *Ingenieur van beroep*, pp. 47-49.

<sup>248</sup> M.H.K. Franken, *Gedenkboek van het Delftsch Studentencorps, 1848-1923* (Delft 1923), pp. 83-84.

<sup>249</sup> Naast Delft kende ook Amsterdam in die tijd een socialistische studentenbeweging. In de hoofdstad verzamelden zij zich rondom de privaatchoort F. van der Goes. Beide bewegingen beïnvloedden elkaar wederzijds. Zie P.J. Knegtmans, ‘Voor wetenschap en maatschappij. Het zelfbeeld van studenten in de Sociaal-Democratische Studentenclubs’ in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876* (Hilversum 2008), pp. 39-51.

lijk als zedelijk opzicht. Met behulp van sociale wetgeving kon de staat de bestaande maatschappelijke tegenstellingen overwinnen en ervoor zorgen dat arbeiders in de samenleving integreerden.<sup>250</sup> Ondanks zijn ‘donkerrode’ opvattingen en sympathie voor de socialisten, sloot Pekelharing zich nooit aan bij de SDAP. Een publieke politieke functie was aan hem niet besteed; hij miste daarvoor een ‘strijdersnatuur’, zoals een leerling het bij zijn overlijden verwoordde.<sup>251</sup> Invloed op zijn studenten had hij intussen wel, niet het minst als erevoorzitter van de Delftsche Studenten Debatingclub, een sub-vereniging van het Delftsche Studentencorps.<sup>252</sup>

De bijeenkomsten van de Debatingclub werden gehouden in de leeszaal van studentensociëteit Phoenix. De avonden verliepen ordelijk en volgens hetzelfde stramien. Een van de studenten, of een door hen uitgenodigde spreker, hield een inleiding waarin hij een aantal stellingen toelichtte en deze verdedigde. De zaal kreeg daarop de gelegenheid om beargumenteerde voorstellen in te dienen ter wijziging van de geponeerde stellingen, waarna men overging tot stemming. Het doel van deze avonden was om op een parlementaire wijze discussie teweeg te brengen over actuele vraagstukken. Economische, sociale en politieke onderwerpen passeerden de revue. Geleidelijk aan vertoonden de stellingen in steeds sterkere mate socialistische trekken.<sup>253</sup> Verschillende socialisten kregen hier een podium om te acteren. Van Kol – die in zijn studententijd voorzitter was geweest van de Debatingclub – verdedigde in de jaren negentig meerdere malen een stelling, waaronder de stelling dat, wanneer studenten eenmaal doordrongen waren van het sociale vraagstuk, zij ‘de plicht begrijpen en naar vermogen bijdragen tot de oplossing daarvan’.<sup>254</sup>

Behalve tijdens colleges staathuiskunde – een vak dat niet behoorde tot het verplichte curriculum – en op de Debatingclub ontmoette Pekelharing zijn studenten eveneens thuis: dagelijks stond zijn huis voor hen open. De amicale omgang in een huiselijke sfeer tussen hoogleraar en student was bijzonder in die tijd. De sociaaldemocratische schrijfster C. Huygens heeft een van die avonden

---

<sup>250</sup> Taal, *Liberalen en radicalen*, pp. 35 en 38-39. Het sociaalliberalisme en de positie van Pekelharing daarbinnen is uitvoerig beschreven door Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, pp. 23-44.

<sup>251</sup> G. Voerman, ‘Pekelharing, Balthus Gerhard’ in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, raadpleegbaar via <<http://hdl.handle.net/10622/F412D121-4CE6-44D1-A2DF-87569981A6A5>> (laatst bezocht op 9 december 2013). Pekelharing beval eind jaren zestig overigens liberale kandidaten voor de Tweede Kamer aan, en eind jaren zeventig was enkele jaren voorzitter van de liberale kiesvereniging Burgerplicht in Delft, zoals blijkt uit het *Jaarboekje voor de stad Delft*, de jaargangen 1876-1879.

<sup>252</sup> Wibaut, *Memoires*, pp. 110 en 412-413.

<sup>253</sup> G.N.M. Vis, ‘Het Delftsch Studenten Corps: enkele aspecten van de beeldvorming en reputatie’ in: E.A.W. Henssen (red.), *Het Corps als Koninkrijk. 150 jaar Delftsch Studenten Corps* (Hilversum 1998), pp. 49-80, aldaar pp. 72-73. Zie tevens Van Rijn, *De eeuw van het debat*, pp. 240-245.

<sup>254</sup> GAD, archief Delftsche Studenten Debating Club (DSDC), col.nr. 319, inv.nr. 15, convocaat van 18 november 1896. In de jaren negentig traden eveneens de socialisten P.L. Tak (in 1890 en 1891), F. van der Goes (in 1893) en F.M. Wibaut (in 1897) op; ook een radicaal als M.F.W. Treub kwam hier aan het woord, zoals blijkt uit de notulenboeken van de DSDC, inv.nr. 7 en 8.

treffend beschreven in haar roman *Barthold Meryan*. Op deze 'receptieavonden' stond het debat en de daarbij behorende gedachtewisseling centraal. Huygens beschrijft hoe de sociaaldemocraat Martalis (het alter ego van F. van der Goes) in het huis van prof. Denners (d.i. Pekelharing) alle ruimte krijgt om met veel emotie zijn socialistische gedachten te verspreiden, waarna de aanwezige studenten de gelegenheid kregen met hem in debat te gaan. Die avond maakte veel indruk op de hoofdpersoon van het boek, de in aristocratische kring opgegroeide Barthold, die na een lange zoektocht gevonden had wat hij zocht: 'Eindelijk heb ik nu vasten grond onder de voeten.'<sup>255</sup>

De Debatingclub en huiskamer van Pekelharing fungeerden in de jaren negentig als een plaats waar studenten de ruimte kregen om op parlementaire wijze over de socialistische grondslagen te discussiëren. Beide waren kortom een kweekplaats voor jonge socialisten. Toen Kuyper eens het verwijt aan Pekelharing maakte dat hij socialisten kweekte, luidde diens ontnuchterende antwoord: 'Uw Excellentie overschat mijn invloed.'<sup>256</sup> Hij riep zijn studenten niet op zich te bekeren tot het socialisme, maar liet hen vrij zich op zijn lessen te beroepen als zij dat zelf nodig achtten, zo lichtte hij aan Kuyper toe. Het is waar dat hij niemand dwong tot het socialisme, maar intussen had hij wel een geschikte voedingsbodem gecreëerd. Barthold, het fictieve personage in Huygens' roman, was zeker niet de enige student die door deze bijeenkomsten blijvend beïnvloed werd. Een van zijn leerlingen, het latere SDAP-Kamerlid Th. van der Waerden, zag met weemoed terug op deze jaren, waarin hij bekende veel te hebben gehad aan de colleges van en de gesprekken met Pekelharing. Hij was het immers die de gedachtewisseling over tal van politieke en sociale vraagstukken had aangemoedigd.<sup>257</sup>

Debat en Pekelharing vormden een twee-eenheid. Welke belangrijke rol het debat speelde in het leven van de studenten, bleek onder meer uit de brieven van J.W. Albarda, de latere fractieleider van de SDAP in de Tweede Kamer, die gedurende de jaren 1895-1903 werktuigkunde in Delft studeerde. Naar aanleiding van een optreden binnen de Debatingclub, alwaar hij zich had opgeworpen als pleitbezorger van staatspensionering, schreef hij:

'k Hoop dat er eenige mensen dien avond mogen zijn wakker gemaakt uit hun slaap van satisfait-zijn. 'k Heb den indruk, dat er tevens wel zijn die iets

---

<sup>255</sup> C. Huygens, *Barthold Meryan* (Amsterdam 1897), p. 191. Het genoemde debat is terug te vinden op de pp. 149-185.

<sup>256</sup> Pekelharing geciteerd in G. Brom, *De omkeer in 't studenteleven* (Delft 1923), p. 118.

<sup>257</sup> Th. van der Waerden, 'Prof. mr. B.H. Pekelharing', *De Socialistische Gids* 7,3 (1922), pp. 241-244; idem, 'Het Delftse milieu' in: E. Boekman (red.), *Ir. J.W. Albarda. Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandsche arbeidsklasse. Een beeld van de groei der Nederlandsche volksgemeenschap* (z.p. 1938), pp. 15-18, aldaar p. 18.

zijn gaan begrijpen van de groote beteekenis der machtige arbeidersbeweging.<sup>258</sup>

Daar was het hem om te doen! Medestudenten moesten bekend raken met de blijde boodschap van het socialisme.

Enkele leden van de Debatclub – de studenten C.F. Loke en J. van der Waerden – maakten serieus werk van hun idealisme en richtten in november 1898 een propagandaclub op, die ‘het organiseren van alle beslist sociaal-democratische elementen onder de Delftsche studenten’ ten doel stelde. Met enige triomf maakte P.L. Tak hiervan melding in *De Kroniek*. Hij achtte het een positieve ontwikkeling dat een propagandaclub in Delft – naast het bestaande Socialistische Leesgezelschap te Amsterdam – op deze wijze een aantal ‘zoekende zieltjes’ de weg kon wijzen. Tegelijkertijd meende hij hen te moeten waarschuwen zich niet al te zeer te vereenzelvigen met het proletariaat.<sup>259</sup> In hun jeugdige enthousiasme hadden enkele studenten zichzelf geprofileerd als ‘geleerde proletariërs’ omdat zij zich naar hun mening als ‘wetenschappelijke knechten’ aan de bourgeoisie hadden te onderwerpen. In hoeverre dat waar was, zou de tijd moeten leren, aldus Tak. Wel hoopte hij dat hun ‘socialistische beschouwingwijze’ niet slechts berustte op boekenwijsheid, maar eveneens door het leven gevormd was.<sup>260</sup>

Treffender had Tak het ‘studentensocialisme’ eigenlijk niet kunnen karakteriseren. De theoretische beschouwingen over het socialisme vonden inderdaad gretig aftrek bij een deel van de studenten. Zij waren zich zeer bewust van hun hoge roeping. Zo schreef Albarda eens aan zijn oud-buurvrouw:

Wij vatten onze studententijd niet op als een tijd die we wel kunnen verlummelen, of verfeest-vieren. Maar juist omdat we maar eens jong zijn moeten we in dezen mooien tijd van groote vrijheid onze geest en ons karakter ontwikkelen, genietende van de jeugdige durf en het krachtig enthousiasme, dat op dezen leeftijd het deel van jonge mannen is. Trachten meer en meer te begrijpen wat is: het leven, en wat is: geluk.<sup>261</sup>

Dit enthousiasme kon men moeilijk voor zich houden. Rond de eeuwwisseling verschenen van hun hand diverse bijdragen in *Stemmen*, *In den Nevel* en *Studenten-Weekblad* – alle uitgegeven onder auspiciën van het Studentencorps – die duidelijk getuigden van een socialistische politieke gezindheid. *Stemmen* haalde slechts één jaargang en had een radicaal-socialistisch karakter. *In den Nevel*, dat

---

<sup>258</sup> Albarda aan mevr. G. Nolet-Adama, 2 februari 1900 in: De Wilde, ‘*Een sterke geest van vrijheid*’, p. 42.

<sup>259</sup> P.L. Tak, ‘Delftsche studenten’, *De Kroniek*, 20 november 1898.

<sup>260</sup> Ibidem, 27 november 1898.

<sup>261</sup> Albarda aan mevr. Nolet-Adama, 2 november 1899 in: De Wilde, ‘*Een sterke geest van vrijheid*’, pp. 37-38.

in de jaren 1897-1899 verscheen stak evenmin zijn ‘rode’ gezindheid onder stoelen of banken.<sup>262</sup> Het belangrijkste forum zou echter het *Studenten-Weekblad* worden. Zowel Albarda als Th. van der Waerden behoorde tot de eerste redacteurs van dit blad. Als leerlingen van Pekelharing wensten zij wetenschappelijke discussies te voeren, zij het hier op een indirecte wijze. In hun eigenlijke opzet slaagden zij niet, althans jaren later memoreerde Van der Waerden dat de studentenwereld van destijds geen krachten leverde ‘die ons [socialisten] aanpakten, en een fijne fiere verdediging van het kapitalisme en van de privileges waarvan zij profiteerden, aandurfd en aankonden.’ Feitelijk kwam het er op neer dat zij door hun medestudenten genegeerd werden.<sup>263</sup>

Toen Jan van der Waerden – de jongere broer van de eerder genoemde Theo – in 1899 tot praeses van de Senaat gekozen was, constateerde Pekelharing tevreden: ‘Van Delft de Victorie!’;<sup>264</sup> het *Studenten-Weekblad* sprak van een ‘merkwaardig teken des tijds’.<sup>265</sup> Een student die lid was van de SDAP had het tot praeses van het Studentcorps geschopt. Later dat jaar hield Van der Waerden een rede voor eerstejaars. Ernstig spoorde hij zijn gehoor aan ‘mens’ te worden. Opvoeding en alle bestaande conventies ten spijt, studenten dienden zich zelfstandig een overtuiging aan te meten, al kon dat verwijdering met familie en vrienden ten gevolge hebben. ‘Schrik niet terug voor een eerlijk debat, zorg voor wrijving van gedachten.’<sup>266</sup> Tak prees de uitmuntende woorden van de redenaar en zag reikhalzend uit naar een nieuwe generatie studenten die zich in vrijheid kon ontwikkelen. Zijn gehoor noch Tak konden bevroeden dat de Van der Waerden nog diezelfde dag bedankte voor zijn lidmaatschap van de SDAP, refererend aan zijn eigen woorden:

het is in het streven van jonge mannen van meer beteekenis te zoeken elkaar te begrijpen en samen te streven naar recht in de wereld; dan elkaar nu reeds aan te vuren partij te kiezen in de socialistische beweging van onzen tijd; voordat nog de rijpheid der studie en wetenschappelijken ontwikkeling daar zijn, die voldoende objectiviteit in onze keuze waarborgen.<sup>267</sup>

De breed gedeelde gedachte in de universitaire wereld dat studenten zich in vrijheid moesten ontwikkelen en met dien verstande nog geen politieke positie konden innemen, woog voor hem uiteindelijk zwaar.

---

<sup>262</sup> Vis, ‘Het Delftsch Studenten Corps’, p. 75.

<sup>263</sup> Th. van der Waerden, ‘Het Delftse milieu’, pp. 16-17.

<sup>264</sup> Pekelharing geciteerd in De Wilde, ‘Een sterke geest van vrijheid’, p. 13.

<sup>265</sup> Citaat uit *Studenten-Weekblad* in idem, p. 13.

<sup>266</sup> J. van der Waerden geciteerd in P.L. Tak, ‘Een Delftsche toespraak’, *De Kroniek*, 15 oktober 1899.

<sup>267</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 13, J. van der Waerden aan de afdeling, 29 september 1899.

## 5.2 'EEN KLIMAAT VAN VRIJHEID EN ONTWIKKELING'

Volgens één van de jongelieden vereiste het socialisme 'ernstige studie en ruim onderzoek' en vooral nauwgezette ijver. Aan het laatste ontbrak het echter in zijn ogen: 'Er zijn hier in Delft wel verscheidene jongeren die ons standpunt innemen (onder de studenten) maar ze pakken de boel nog zoo weinig energiek aan.'<sup>268</sup> Albarda zag zich als geen ander geroepen tot de taak hierin een kentering aan te brengen. Socialisme diende een zaak van hoofd en hart te zijn. Uit eigen ervaring wist hij overigens dat een keuze voor het socialisme vragen en onzekerheden te weegbracht en derhalve tijd vergde. Zelf was hij 'in een jaar tijds van aarzelend en onbeslist tegenstander tot een overtuigd sociaal-demokraat geworden', blijkt uit een schrijven aan zijn geestelijk vader Wibaut. In haast religieuze bewoordingen tekende hij voorts zijn 'bekering'<sup>269</sup> tot het socialisme:

Het is niet half te zeggen hoe mijn leven door deze verandering verrijkt is geworden. Mijne omstandigheden zijn niet gelukkig. Mijne ouders verloor ik zeer jong, en ik moest in 1893 ook nog mijn overgebleven zuster missen. Met de overige familie had ik weinig hartelijk verkeer, wij verschilden daartoe misschien te veel van karakter en opvattingen. Het zal u [Wibaut] dus niet vreemd schijnen dat ik, ofschoon jong, mijn leven toch niet altijd gelukkig voelde. Door die leegte kwam het ook dat ik de eerste jaren van mijn student-zijn er dikwijls maar op los leefde, onverschillig vaak, want, dacht ik, niemand bekommerde zich immers om mij zooals ouders om andere jonge mensen. Toen heb ik kennis gemaakt met het socialisme. Doordat ik altijd nog al veel las, kwam ik er in de literatuur mee in aanraking. Ik maakte er een nadere kennis mee, en het ontroerde me zoo dat het mijn leven geheel heeft veranderd. Ik ben nu dankbaar voor elk oogenblik dat ik doormaak, en ik voel met mijn overtuiging mijn leven heerlijk gevuld.<sup>270</sup>

De keuze voor het socialisme was dus allesbehalve een bevlieging en dat gold eveneens voor zijn vrienden. In juni 1899 schreef hij de plaatselijke afdeling van de SDAP in Delft een brief, inhoudende het verzoek lid te mogen worden van de afdeling.<sup>271</sup> Hoewel Albarda zeker niet als enige student bij de afdeling aangesloten was, verwierf hij ongetwijfeld de grootste bekendheid. Welke studenten waren er nog meer lid van de afdeling en wat was hun relatie tot de afdeling?

---

<sup>268</sup> Albarda aan mevr. Nolet-Adama, 27 december 1900 in: De Wilde, *'Een sterke geest van vrijheid'*, p. 58.

<sup>269</sup> Het in religieuze termen spreken over de overgang naar het socialisme is zichtbaar bij meerdere socialisten. Te Velde heeft er daarom voor gepleit om de politieke partij als een religieus verschijnsel te bestuderen, zie daarvoor: idem, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap' en idem, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, pp. 191-204.

<sup>270</sup> Albarda aan F.M. Wibaut, 21 juli 1899 in: De Wilde, *'Een sterke geest van vrijheid'*, p. 27.

<sup>271</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 35, Albarda aan de afdeling, 15 juni 1899.

Uit de intieme kring rondom professor Pekelharing maakten meerdere studenten de keuze voor het socialisme. Na hun 'bekering' bleef het niet bij het lezen van socialistische klassiekers of het voeren van wetenschappelijke discussies. De 'bekeerlingen' wensten actief betrokken te zijn bij de sociaaldemocratische beweging en legden zelfs de basis voor de Delftse afdeling van de SDAP. Sinds november 1883 was er in Delft een afdeling van de SDB actief, maar interne strubbelingen en anarchistische neigingen bedreigden voortdurend haar bestaan. Op nationaal niveau hadden de 'parlementairen' zich inmiddels afgescheiden van de 'anarchisten' door de SDAP (1894) op te richten. Gedurende het verkiezingsjaar 1897 nam de pas opgericht Haagse afdeling van de SDAP de propaganda in de omliggende streken ter hand, waaronder ook Delft. Op initiatief van het Haagse bestuurslid en de intellectueel F. van der Goes ging men op 17 januari 1898, in het onderkomen van Loke – student en assistent-leraar aan de Polytechnische School –, over tot de oprichting van een SDAP-afdeling in Delft.<sup>272</sup> De pakhuis-knecht L.M. Houtzager had even tevoren het vriendelijke doch dringende verzoek van Van der Goes ontvangen om vooral zoveel mogelijk nieuwe leden te werven, zodat er in Delft een 'flinke afdeeling' zou kunnen worden opgericht.<sup>273</sup> Het aantal aanwezigen tijdens de oprichtingsvergadering bleef beperkt tot slechts elf. Onder de leden van het eerste uur zijn de namen van maar liefst vijf studenten te herkennen: G.W. ten Dam, de eerder genoemde Loke, W.H.R. van Manen en de gebroeders J. en Th. van der Waerden, naast de arbeiders Houtzager, M.A.A. van der Meer, W.A. Mulder en P.A. van Renesse.<sup>274</sup> In later stadium voegden Albarda, G. de Gelder en S. Lindeman zich eveneens bij dit gezelschap.<sup>275</sup> Allen waren eveneens lid van het Studentencorps.

De relatie tussen de afdeling en de studenten verliep niet altijd even vlekkeloos. In de zomer van 1898 berichtte Loke aan de secretaris dat hij een postwissel verzonden had, waaraan hij toevoegde: 'omdat ik nog eenige contributie schuldig

---

<sup>272</sup> Ten Velden, *Veertig jaren strijd*, pp. 5-7.

<sup>273</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 13, F. van der Goes aan [secretaris] L.M. Houtzager, 26 december 1897.

<sup>274</sup> Ibidem, inv.nr. 1, notulen van 17 januari 1898. Een ledenlijst uit de beginjaren ontbreekt. De namen zijn ontleend uit brieven van F. van der Goes, 18 januari 1898 en W.P.G. van Helsdingen, 2 juni 1898 (archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 13). Er waren meer studenten bij betrokken dan de drie die Th. van der Waerden zich later herinnerde, waaronder hijzelf ('Het Delftse milieu', p. 16). Waarschijnlijk doelde Van der Waerden op diegenen die zich in november 1897 bij Van der Goes hadden opgegeven om bij de oprichting betrokken te zijn, terwijl er bij de daadwerkelijke oprichting vermoedelijk dus meer studenten betrokken zijn geweest. Ook de dochter van M.A.A. van der Meer, die getrouwd was met S. Lindeman meende dat er drie studenten bij de oprichting betrokken waren, te weten C.F. Loke, J. van der Waerden en haar latere man, S. Lindeman, zo schreef zij in 1954 aan de afdeling Delft. Zie daarvoor archief Lindeman, geen inv.nr., M.J. Lindeman-van der Meer aan het bestuur van SDAP-afdeling Delft, 1 september 1954.

<sup>275</sup> Lindemans naam kwam reeds voor op de door Van Helsdingen opgestelde ledenlijst, juni 1898. Albarda en De Gelder sloten zich respectievelijk in juni en februari 1899 aan (archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 13).

ben en ik wel denk dat de meeste studenten afwezig zijn en niet betalen.<sup>276</sup> Die laatste zinsnede doet het vermoeden rijzen dat de studerende leden het niet altijd even nauw namen met het betalen van hun contributie. De zorgvuldig opgestelde ‘excuusbriefjes’ met daarin het verzoek tot uitstel van betaling en de belofte in de toekomst een extra vrijwillige bijdrage te leveren, geven echter aanleiding om deze suggestie van de hand te doen. J. van der Waerden verzuchtte:

Ik behoef zeker niet wel niet te zeggen, dat ik als lid er afdeeling Delft der S.D.A.P. met het bestuur het bezwaar gevoel van eenige leedige kas. Als lid is het dan ook mijn plicht, te steunen waar ik kan. (...). 't Is jammer, dat ik nu op de aanvraag niet ruimer kan voldoen. Als jongere, tegenover ouderen staande, die eene andere richting zijn toegedaan, gevoel ik dikwijls eene afhankelijkheid, die zich soms uit in een bekrompen financieelen toestand buiten mijnen gewone levensuitgaven. In zoo'n stadium verkeer ik nu.<sup>277</sup>

Binnen de afdeling bleven overigens veel leden in gebreke wat betreft de te betalen contributie, maar in tegenstelling tot veel van hun partijgenoten vroegen de studenten keurig schriftelijk uitstel van betaling aan. In principe dienden de leden wekelijks hun contributiebijdrage te leveren. Dikwijls moest daaraan een extra bijdrage worden toegevoegd om bijvoorbeeld stakende arbeiders te kunnen financieren. De hoge contributiedruk was voor veel andere leden juist een reden om te bedanken voor het lidmaatschap. Eveneens gebeurde het dat leden eenvoudigweg helemaal niet betaalden, zodat de afdeling overging tot royement.<sup>278</sup>

Gedane zaken nemen geen keer. De waarheid van dit gezegde moest S. Lindeman pijnlijk ondervinden. Lindeman had na zijn afstuderen een betrekking aanvaard als leraar aan de Rijkslandbouwschool te Wageningen. Toen hij in het najaar van 1902 de bekende Delftse industrieel Van Marken had aangeschreven met de zakelijke vraag of één van zijn leerlingen bij hem geplaatst kon worden, reageerde deze zeer geprikkeld. Een akkefietje van enige jaren geleden stond Van Marken namelijk nog helder voor de geest. Hij achtte het karakterloos een gunst te schenken aan een persoon die hem destijds beledigd had. Wat was het geval? Tijdens een in 1900 gehouden meeting van het Kiesrechtcomité had Lindeman – notabene in een door Van Marken aangeboden zaal – namens de SDAP gecolporteerd met brochures waarin het ontslag van ene W. Eijkhout, die wegens diefstal van een fles jenever door Van Marken was ontslagen, veroordeeld werd.<sup>279</sup> Naar de zienswijze van de sociaaldemocraten berustte dit ontslag op ‘vage beschuldi-

---

<sup>276</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 13, C.F. Loke aan de afdeling, 6 augustus 1898.

<sup>277</sup> Ibidem, inv.nr. 13, J. van der Waerden aan de afdeling, augustus 1898.

<sup>278</sup> Ibidem, inv.nr. 13, brieven van Albarda, Loke en Van der Waerden aan de afdeling (veelal zonder datum). Zie tevens de notulen van de huishoudelijke vergaderingen, onder meer van 28 augustus 1898, 13 juli 1899 en 11 december 1901.

<sup>279</sup> Ibidem, inv.nr. 13, S. Lindeman aan [secretaris] L.M. Houtzager, 30 september en 3 oktober 1902.



gingen'. Het complexe aan het geheel was dat een ander partijgenoot, J. Verheij, 'spionage' verweten werd omdat hij Eijkhout als dief betrapt had. Deze werd nu op zijn beurt ervan beschuldigd indirect te hebben bijgedragen aan de armoede van een arbeidersgezin, dat niet langer een inkomen had.<sup>280</sup> De SDAP veroordeelde zowel het handelen van Verheij als dat van Van Marken en wierp zich uitdrukkelijk op als 'de partij die steeds de belangen der arbeiders zal blijven verdedigen'.<sup>281</sup> Dit propagandistische optreden irriteerde Van Marken zo, dat de sociaaldemocratische afdeling voor hem definitief had afgedaan.

Deze geschiedenissen doen misschien wat anekdotisch aan, maar zij illustreren op welke wijze een student betrokken kon zijn bij de sociaaldemocratie, namelijk door het voeren van propaganda – met alle gevolgen van dien. Ook van Albarda is bijvoorbeeld bekend dat hij zeer actief deelnam aan de propaganda van de SDAP, zozeer zelfs dat zijn studie er onder leed.<sup>282</sup> Verschillende historici hebben zich intussen beziggehouden met de vraag welke betekenis aan het 'studentensocialisme' moet worden toegekend. Zonder af te doen aan hun geestelijke vormingsproces in Delft, speelden de studenten binnen de sociaaldemocratische afdeling een relatief bescheiden rol, althans hun namen zijn met uitzondering van Albarda, Lindeman en Loke niet terug te vinden in de notulen. Voor de formele politiek in Delft als zodanig hebben zij dan ook niet veel betekend. Het 'rode' imago van Delft was evenwel geen overdrijving. Het begrip socialisme dient alleen ruim geïnterpreteerd te worden: verschillende student-leden van de Delftse SDAP-afdeling waren actief betrokken bij de 'Vereeniging Toynbee-werk'.

### 5.3 ALTERNATIEVE VORMEN VAN POLITIEK: HET TOYNBEE-WERK EN DE STV

Het Toynbeewerk was een breed internationaal verschijnsel, dat zijn oorsprong vond in Engeland en begin jaren negentig overwaaide naar Nederland. Het ontstaan van de Toynbee-beweging moet worden gezien tegen de achtergrond van de erbarmelijke gevolgen die de industrialisatie in het laatste kwart van de negentiende eeuw teweeg had gebracht. In reactie op de maatschappelijke misstanden en de sociale ellende ontplooiden enkele welgestelden diverse activiteiten in de Londense achterstandswijk East End ten behoeve van bevolking aldaar. Zo was de predikant S. Barnett samen met zijn vrouw midden in de wijk East End gaan wonen om de arme bevolking tot hulp te kunnen zijn. Tevens ontving hij gasten die met eigen ogen de sociale problematiek wilden zien. Onder hen bevond zich de

---

<sup>280</sup> Vergelijk de volgende brieven: SDAP-afdeling aan het partijbestuur, 8 december 1899, inv.nr. 26; J. Verheij aan de SDAP-afdeling, 22 november en 5 december 1899, inv.nr. 13. Zie tevens de notulen van 2 december 1899, inv.nr. 1.

<sup>281</sup> Archief SDAP-afdeling Delft, inv.nr. 26, Lindeman (destijds voorzitter van de SDAP-afdeling) aan de directie van de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek, december 1899.

<sup>282</sup> Ibidem, inv.nr. 1, notulen van 20 juni 1901. Albarda wordt hartelijk dankgezegd voor zijn intensieve werkzaamheden inzake de propaganda van de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen. Dat zijn studie onder al deze activiteiten leed, blijkt uit een brief Albarda aan mevr. Nolet-Adama, 27 december 1900 in: De Wilde, *Een sterke geest van vrijheid*, p. 58.

in Oxford studerende Arnold Toynbee. Samen met een aantal medestudenten wilde hij zich inzetten voor mensen in achterstandswijken. In 1884 opende men in deze buurt een gebouw dat als ontmoetingsplaats ging fungeren voor studenten en buurtbewoners. Studenten boden er onder meer cursussen aan en organiseerden activiteiten voor de buurtbewoners. Omdat Toynbee inmiddels op jonge leeftijd overleden was, werd het betreffende gebouw in Londen naar hem vernoemd: Toynbee-Hall.<sup>283</sup>

In de universiteitssteden Amsterdam en Leiden volgde men spoedig het voorbeeld van Toynbee na. In Delft kreeg het Toynbeewerk aanvankelijk maar weinig voet aan wal. J.R. Musschenbroek liet in de *Delftsche Studenten-almanak voor het jaar 1895* een noodkreet horen: waarom waren er nauwelijks studenten betrokken bij het Toynbee-werk in Delft?<sup>284</sup> Zijn oproep maakte klaarblijkelijk weinig indruk, want drie jaar later hadden zich slechts zes studenten aangemeld als clubleider, waaronder de sociaaldemocraten Ten Dam, De Gelder, Lindeman en Th. van der Waerden. Andermaal werd in de *Almanak* de betrekkelijke aandacht voor het Toynbeewerk gelaakt. ‘Is dit toe te schrijven aan onbekendheid met haar bestaan, of aan gemis aan belangstelling in sociale kwesties?’ Hoe het ook zijn mocht, de zes studenten hadden in ieder geval een duidelijke boodschap aan hun medestudenten:

Welnu, laat ons dan allen trachten mede te werken tot beschaving en ontwikkeling van den werkmansstand; dan kunnen we met een gerust geweten zeggen, ook iets te hebben bijgedragen tot het oplossen van sociale wanverhoudingen.<sup>285</sup>

Het ‘studentensocialisme’ had een sterk theoretisch karakter, stelde P.J. Knegtmans eens vast. Voor de dagelijkse praktijk van het socialisme en de klassenstrijd zouden socialistische studenten weinig aandacht gehad hebben, er was in de studentenpers namelijk weinig van te merken.<sup>286</sup> Gezien het beperkte maatschappelijke engagement onder studenten behoeft de stelling van Knegtmans geen tegenspraak. Toch hadden de socialistische studenten in Delft wel degelijk oog voor de ‘socialistische’ praktijk; merkwaardig genoeg maakten zij daarvoor gebruik van de niet-politieke ‘Vereeniging Toynbee-werk’. Doelstelling van die vereniging was om ‘bepaaldelijk door persoonlijke omgang, de armen en rij-

---

<sup>283</sup> C. Smit, “‘Hunne scherpte van geest vrijwillig dienstbaar aan de verheffing der gezonkenen.’ Toynbee-werk vanuit de universiteiten in Nederland’ in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Stille wijkplaatsen? Politiek aan de Nederlandse universiteiten sedert 1876* (Hilversum 2006), pp. 25-34.

<sup>284</sup> J.R. Musschenbroek, ‘Toynbee-werk’ in: *Delftsche Studenten-almanak voor het jaar 1895* (Delft 1895), pp. 325-334, aldaar p. 325.

<sup>285</sup> J.L.G. Krügers *et al.*, ‘Toynbee-werk’, in: *Delftsche Studenten-almanak voor het jaar 1898* (Delft 1898), pp. 405-407. De betreffende studenten waren: G.W. ten Dam, G. de Gelder, S. Lindeman, J.C.H. Schultz en Th. van der Waerden

<sup>286</sup> P.J. Knegtmans, ‘Voor wetenschap en maatschappij’, p. 41.

ken met elkander te verzoenen en de minder ontwikkelden tot het beschavingspeil te doen opklimmen en door wederzijdsche waardeering en toeschietelijkheid de kloof tusschen min- en meer bevoorrechten te dempen'.<sup>287</sup> Dat klonk niet direct socialistisch of revolutionair! Albarda, die vanaf 1900 eveneens betrokken was bij het Toynbeewerk, meende zich dan ook te moeten verdedigen:

Ik ben bang dat het [Toynbeewerk] door velen wordt opgevat als een soort van liefdadigheid. En dan kan het, als alle liefdadigheid, zoo verkeerd een invloed hebben. Alles wat wij doen voor het proletariaat is alles behalve goedheid van ons. 't Is slechts teruggeven een heel klein gedeelte van wat we bezitten en genieten *ten koste* van hunne welvaart, van hun levensgeluk.<sup>288</sup>

Het Delftse Toynbeewerk beleefde zijn hoogtepunt toen enkele socialistische studenten erbij betrokken waren. Naast de standaard aangeboden cursussen over onder meer natuurkunde, wiskunde en bouwkundig tekenen, bestond er rond de eeuwwisseling een speciaal voor arbeiders georganiseerde debatclub, die in eerste instantie geleid werd door Th. van der Waerden, en later door Albarda zou worden overgenomen. Daarnaast bood Loke een cursus staatsinstellingen en staats-huiskunde aan. Wat men in voorgaande jaren geleerd had van Pekelharing kon men nu aan geïnteresseerde arbeiders overdragen. De debatclub bleek verreweg de meest populaire Toynbee-activiteit: iedere week bezochten gemiddeld veertig arbeiders de debatavond. Bedoeld dan wel onbedoeld kwamen de aanwezige leden in aanraking met het socialistische gedachtegoed. De 'vragen des tijds' waren namelijk de meest geliefde onderwerpen voor het debat. Onderwerpen als staatspensionering en verplichte verzekering; vakbeweging en socialisme; agitatie bij de kroningsfeesten en de vrouwenbeweging passeerden zo de revue.<sup>289</sup>

Volgens de historica C. Smit participeerden hervormingsgezinde studenten liever in socialistische leesgezelschappen en studentenverenigingen dan dat zij deelnamen aan het Toynbeewerk.<sup>290</sup> De socialistische studenten in Delft beschouwden het Toynbeewerk echter allerminst een 'lapmiddel'; het was hun dure taak. Zijn Delftse – niet-studerende – partijgenoten raadde Albarda dringend aan de bijeenkomsten van deze debatingclub te bezoeken, deel te nemen aan de debatten en de aanwezigen tot nadenken te stemmen. A.J. Daniels deelde die me-

---

<sup>287</sup> *Delftsche Courant*, 25 september 1899, tweede blad.

<sup>288</sup> Albarda aan mevr. Nolet-Adama, 18 januari 1900 in: De Wilde, *Een sterke geest van vrijheid*, p. 40.

<sup>289</sup> Zie de jaarverslagen van de 'Vereeniging Toynbee-werk Delft' in *Verslag van den toestand der gemeente Delft* voor de jaren 1897-1901.

<sup>290</sup> Smit, 'Hunne scherpste van geest vrijwillig dienstbaar', p.33. In Amsterdam vond het Toynbeewerk plaats vanuit het speciaal daarvoor gebouwde 'Ons Huis', dat op loopafstand van het socialistische brandpunt, het gebouw Constantia, gelegen was. Binnen de Amsterdamse socialistische beweging leidde het Toynbeewerk – dat gezien werd als een sociaalliberaal initiatief – tot nogal wat commotie: zie Bos, *Waarachtige volksvrienden*, pp. 276-278.

ning, stelde dat debatteren aldaar bijdroeg aan de vorming van goede propagandisten en wilde zelfs zover gaan dat er prijzen – in de vorm van ‘wetenschappelijke boeken’ – zouden worden toegekend aan de winnaar van een debat.<sup>291</sup> Triomfantelijk schreef Albarda later: ‘Ik ben er van overtuigd dat de komende eeuw de emancipatie der arbeidersklasse brengt. Daar moet eerst nog wel heel wat gebeuren, niet het minst moet er nog veranderen aan de arbeiders zelf. Maar dat zal ook. Ik heb hier tegenwoordig een debatingclub van een veertigtal arbeiders, en ik sta er versted van zoo die menschen zich zelf ontwikkelen, hoe ze vooruitgaan! Dat zijn de mannen voor de toekomst.’<sup>292</sup> Debat was niet alleen een geschikte vorm voor de politieke elite, maar eveneens voor de arbeidersklasse zelf.

De debatclub binnen de Toynbee-vereniging kende een bloeiend maar kort bestaan. Nadat Van der Waerden en Albarda vertrokken waren, was het snel gebeurd met de club. De secretaris van het jaarverslag wist wel waaraan het lag:

De oorzaak schijnt mij daarin te zitten, dat de leden van een dergelijke club, na twee winters achtereen elke week vergaderd te hebben, met elkaars zienswijze en inzichten zóó bekend zijn geworden, dat discussie daarover vrij onvruchtbaar wordt en weinig nieuwe gezichtspunten oplevert, te meer waar de groote vraagstukken van den dag zoo successievelijk alle besproken zijn.<sup>293</sup>

Sindsdien organiseerde de Toynbee-vereniging niet langer een debatclub. Het ledenaantal liep na 1902 bovendien geleidelijk terug. De algemene hervormingsdrift onder studenten was tot rust gekomen, evenals de lokale bloei van het socialisme onder Delftse studenten.

Het ‘studentensocialisme’ leidde indirect tot nog een andere vorm van politiek, die het vermelden waard is. In 1904 werd de Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten (STV) opgericht door een aantal jonge ingenieurs. De STV vertoonde een zekere verwantschap met het Delftse ‘studentensocialisme’: de generatie socialistische studenten was goed in de vereniging vertegenwoordigd. De vereniging was niet direct een bepaalde politieke richting toegedaan, maar kreeg spoedig een ‘rood’ karakter doordat zij uitdrukkelijk de kant van de arbeiders koos. Zij wenste namelijk niet te fungeren als een intermediair tussen kapitaal en arbeid. Formele banden met de SDAP bestonden er niet; wel stonden ingenieurs binnen die partij een reformistische koers voor. Door het veelvuldig verzenden van pamfletten en het publiceren van allerlei brochures over arbeidswetgeving, volksgezondheid en woningbouw was de STV feitelijke een belangenvereniging, die niet alleen streefde naar oplossingen voor bestaande maatschappelijke problemen maar eveneens het technisch onderwijs een impuls

---

<sup>291</sup> Archief SDAP, afdeling Delft, inv.nr. 1, notulen van 13 augustus 1900.

<sup>292</sup> Albarda aan mevr. Nolet-Adama, 28 december 1900 in: De Wilde, *‘Een sterke geest van vrijheid’*, p. 61.

<sup>293</sup> *Verslag van den toestand der gemeente Delft, voor het jaar 1902*, bijlage 43.

wilden geven: men pleitte er bijvoorbeeld voor dat het vak staathuiskunde – het vak dat Pekelharing zovele jaren gedoceerd had – een verplicht onderdeel van de ingenieursopleiding ging uitmaken. Zo maakten de Delftse ingenieurs zich ook na hun studie verdienstelijk.<sup>294</sup>

‘Politiek’ betrof rond de eeuwwisseling dus veel meer dan de formele vertegenwoordiging in de daarvoor in het leven geroepen organen. Buitenparlementaire vormen van politiek, zoals de cursussen – in het bijzonder het debat – binnen de Toynbee-vereniging en de belangenbehartiging van de STV zorgden ervoor dat de politiek én voor het gewone volk toegankelijk was én een relevante betekenis had voor het volk. De unieke lokale situatie in Delft heeft dat uitvoerig laten zien.

---

<sup>294</sup> Lintsen, ‘De Delftse Polytechnische School’ en idem, *Ingenieur van beroep*, pp. 47-49.

## CONCLUSIE: NIEUWE VORMEN VAN POLITIEK

Rond het *fin de siècle* vertoonden politieke verenigingen in Nederland een opmerkelijke openheid in vergelijking met kiesverenigingen rond het jaar 1918. Het met felle strijd gepaard gaande districtenstelsel had toen plaats gemaakt voor het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Deze stelselwijziging had in meerdere opzichten ingrijpende gevolgen. De heftige retoriek die lange tijd kenmerkend was voor de verkiezingsstrijd verloor aan betekenis. Strategieën en 'stembusakkoorden' waren niet langer nodig om kandidaten verkozen te krijgen, iedere stem telde immers even zwaar. Grootschalige lokale verkiezingsbijeenkomsten verdwenen vrijwel geheel. Kiesverenigingen geraakten steeds meer in de invloedssfeer van de massapartij.<sup>295</sup> Dit alles deed P. de Rooy verzuchten dat een periode van 'ongelofelijk saaie politiek' was aangebroken.<sup>296</sup> Dat de uiteindelijke nationale partijvorming leidde tot 'geslotenheid' van plaatselijke kiesverenigingen rond 1918 was echter niet het onvermijdelijke resultaat van een ontwikkelingsproces dat in de tweede helft van de negentiende eeuw zichtbaar werd, maar veeleer de uitkomst van een zoektocht naar nieuwe en vaste vormen van politiek. Rond de eeuwwisseling was alles in de politiek nog onwennig.

Wil men die zoektocht en haar uitkomst begrijpen, dan zal zowel een enge als een ruime definitie van politiek gebruikt moeten worden. Onder een enge definitie kan de formele, institutionele of parlementaire politiek verstaan worden, terwijl met een ruime definitie de informele of buitenparlementaire politiek wordt bedoeld. Naar de formeel-politieke functie van partijen is inmiddels veelvuldig onderzoek gedaan. De lokale kiesverenigingen zijn als zelfstandig studieobject daarbij helaas veelal over het hoofd gezien, terwijl zij in het laatste kwart van de negentiende eeuw het hart van de politiek vormden. Omstreeks het jaar 1870 maakten kiesverenigingen een geleidelijke ontwikkeling door. Kwam men aanvankelijk slechts dan bijeen als er verkiezingen aanstaande waren en er kandidaten moesten worden voorgedragen, vanaf de jaren 1880 breidde het takenpakket van de kiesvereniging behoorlijk uit en nam haar politieke bewustwording toe. Dat gold zeker toen na 1887 meer en meer personen gingen deel uitmaken van het electoraat en daadwerkelijk toegang kregen tot de politiek.

Aan de emancipatie van 'het volk achter de kiezers' ging echter de politieke emancipatie van de middenstand vooraf. Halverwege de jaren 1880 waren de zetels in de gemeenteraad niet langer voorbehouden aan het patriciaat, dat zich uit de raad terugtrok. De 'kleine luyden' kregen zo geleidelijk aan toegang tot de

---

<sup>295</sup> In het bijzonder voor de liberalen was dit een pijnlijk proces, zie Loots, *Voor het volk, van het volk*, pp. 185-205 en 210-215.

<sup>296</sup> De Rooy, 'Geweld in de polder', p. 67.

raad. Het raadslidmaatschap was niet zomaar iets, vandaar dat de kiesverenigingen bestuurlijke ervaring als een *must* beschouwden. De raadsleden van ‘Nederland en Oranje’ hadden in vrijwel alle gevallen hun ervaring opgedaan in de kerkenraad of de kerkvoogdij. Omdat de oorspronkelijke Delftse aristocratie halverwege de negentiende eeuw de kerkenraad niet langer nodig had om politieke functies te vervullen, was er destijds ruimte ontstaan voor de orthodox-protestantse middenstand in de kerkenraad. Zat men eenmaal in de kerkenraad, dan bleek het een stuk eenvoudiger om op het pluche te komen. Naar mate de tijd vorderde zou niet de kerk zozeer als kweekplaats voor nieuwe raadsleden dienen, maar de (christelijke) vakbeweging. Het proces van democratisering werd nu duidelijk zichtbaar: ook mensen uit de lagere standen konden verkozen worden.

De politieke bewustwording van de middenstand uitte zich op verschillende manieren. Binnen ‘Nederland en Oranje’ klonk in augustus 1885 bijvoorbeeld de vraag of gemeentelijke politieke zaken tijdens de vergaderingen van de kiesvereniging besproken konden worden. Niet alleen de nationale politiek achtte men relevant, maar evenzeer de gemeentelijke politiek. Politisering was eveneens een gevolg van de politieke bewustwording. In de jaren negentig ontstonden er diverse nieuwe kiesverenigingen in Delft, maar hun bestaan had op lokaal niveau pas betekenis toen het evenredigheidsstelsel werd ingevoerd. Tot 1918 werd de gemeentelijke politieke strijd gevoerd tussen de vier politieke hoofdstromingen: antirevolutionairen, katholieken, liberalen en sociaaldemocraten. Het duurde nog tot aan het begin van de twintigste eeuw alvorens politieke beginselen leidend waren in de strijd bij de gemeenteraadsverkiezingen. Vanaf dat moment beriepen de antirevolutionairen en katholieken zich uitdrukkelijk op de antithese om de liberalen uit het zadel te kunnen wippen en de socialisten te kunnen bestrijden – de kerkelijke achtergrond van de kandidaten bleek in Delft overigens al in vroeger stadium een rol te hebben gespeeld tijdens de verkiezingen. Intussen organiseerden kiesverenigingen verschillende activiteiten waarmee zij kiezers aan zich trachtten te binden: de kiezerskweek, openbare vergaderingen, cursusvergaderingen en – in het geval van de sociaaldemocraten – gezellige bijeenkomsten. Niet langer was de kiesvereniging slechts een verband dat alleen bij aanstaande verkiezingen bijeenkwam. In het laatste kwart van de negentiende eeuw was de kiesvereniging langzaamaan een permanent actief verband van gelijkgezinden geworden.

Deze politieke verenigingen mogen elk beschouwd worden als een ‘thuis’ voor kiezers, al verschilde de beleving hiervan behoorlijk per politieke richting. Het antirevolutionaire ‘Nederland en Oranje’ moest aan het einde van de negentiende eeuw een ware transformatie ondergaan om al haar kiezers een ‘thuis’ te kunnen bieden. Daarvoor was het nodig dat de kiesvereniging haar enigszins elitaire karakter zou loslaten. Dat ging allerm minst vanzelf. De opkomst en politieke deelname van de lagere standen leidde veelvuldig tot spanningen binnen de kiesver-

eniging. Het grootste deel van de vereniging bestond namelijk uit leden van de hogere of middenstand. Zij wierpen zich paternalistisch op als de hoeders van het gehele antirevolutionaire volksdeel, zonder daarbij specifiek de belangen van één stand te willen behartigen. Men vergat echter dat ‘het volk achter de kiezers’ – ofwel de lieden van lager komaf – op een buitenparlementaire wijze al lang bekend was met ‘politiek’: protestantse arbeiders leerden binnen de werkliedenvereniging Patrimonium immers vergaderen en nadenken over sociale en maatschappelijke thema’s. Deze arbeiders beseften dat, wilden zij daadwerkelijk invloed kunnen uitoefenen, zij aangewezen waren op de formele politiek.

Dit sociale spanningsveld was minder manifest aanwezig binnen de in 1898 opgerichte SDAP-afdeling, al ontbrak het ook daar niet aan interne strubbelingen. Hier laat zich een zeer wezenlijk verschil zien tussen de antirevolutionairen en sociaaldemocraten. Een verschil dat niet alleen voor Delft gold, maar nationaal gezien eveneens van betekenis is. Standsverskil zorgde weliswaar voor spanning binnen ‘Nederland en Oranje’, maar de antirevolutionaire beginselen bond de protestantse arbeiders uiteindelijk toch aan de kiesvereniging en de ARP, mede dankzij de inspanningen van Patrimonium. ‘Nederland en Oranje’ werd daarbij gedwongen haar conservatieve koers enigszins bij te stellen door ook voor sociale hervormingen te pleiten en de werkman een kwaliteitszetel te gunnen. Voorkomen moest worden dat de protestantse arbeiders aan de socialisten verloren werden. Het was voor de antirevolutionairen in Delft uiteindelijk kiezen of delen. Qua standsverskil waren er dan minder problemen binnen de Delftse SDAP-afdeling, de marxistische beginselen vormden daarentegen voor de sociaaldemocraten een voortdurende splijtzwam. Verwonderlijk is dat niet: de SDAP had nog geen uitgekristalliseerd beginselprogramma zoals de ARP dat had. Een meningsverschil over de interpretatie van de marxistische beginselen of de gevolgtrekking daarvan was dan ook nogal eens aanleiding voor partijconflicten en leidde in 1909 landelijk gezien zelfs tot een breuk in de SDAP.<sup>297</sup> Juist om de eenheid te bevorderen waren vriendschap en gezelligheid zulke belangrijke ingrediënten voor een succesvol bestaan van de afdeling. Niet hiërarchisch denken maar anti-hiërarchisch denken kenmerkte haar.<sup>298</sup>

De partijbeginselen – geboekstaafd of niet – hadden een sterk scheppend karakter. Zij dienden als een middel om een politieke richting duidelijk af te bakenen en aan die richting een scherpomlijnde identiteit te geven, die te onderscheiden was van de politieke concurrent. Nieuwe vormen van politiek, zoals de openbare debatavond en de cursusvergadering, bleken daarvoor uitermate geschikt. Met deze vormen konden kiesverenigingen op het breukvlak van de negentiende

---

<sup>297</sup> Dit partijconflict had een lange aanloop en is zeer uitvoerig geanalyseerd door H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland* (Amsterdam 1989).

<sup>298</sup> Vergelijk Van Veldhuizen, ‘Dat is een tragiek geweest, hoor’, pp. 16-18. Van Veldhuizen stelt dat de vele vriendschappen de partijconflicten juist zo onaangenaam maakten.



en twintigste eeuw het kiezerspubliek bereiken en een deel daarvan een duidelijke politieke identiteit verschaffen. De houding van de laatnegentiende-eeuwse of vroeg-twintigste-eeuwse kiesverenigingen is in dit opzicht paradoxaal te noemen. Enerzijds maakten de kiesverenigingen volop gebruik van de openbaarheid om het volk te mobiliseren, anderzijds wensten zij de kiezers die eenmaal partij gekozen hadden veilig binnen de muren van de vereniging te houden. Men vergrootte en verkleinde de mogelijkheid tot publiek debat – of de ‘openbaarheid’ – op hetzelfde moment. Deze paradoxale houding is goed zichtbaar in de verschillende vormen van politiek. Kiesverenigingen hadden grofweg drie functies, die elk tot uiting kwam in een specifieke vorm van politiek:

- een formeel-politieke functie, zich uitend in verkiezingscampagnes en openbare debatten, kortom de politieke strijd;
- een pedagogische functie, zich uitend in cursusvergaderingen;
- een sociale of morele functie, zich uitend in de mate van sociabiliteit.

De betreffende vormen zijn wel te onderscheiden, maar veelal niet te scheiden. Bovendien maakten de antirevolutionairen en sociaaldemocraten in Delft veelal gebruik van dezelfde politieke vormen, maar gaven ze er een eigen invulling aan.

## STRIJD

Vanzelfsprekend probeerden de kiesverenigingen tijdens de verkiezingen het beste resultaat in de wacht te slepen. In de context van Delft valt het op dat de confessionelen streefden naar ten minste een evenredig aantal zetels gemeten naar kerkelijke bevolking van de stad. Dit streven naar evenredigheid bij de lokale verkiezingen lijkt de conclusie van G. van Klinken te ondersteunen, namelijk dat politieke partijen niet direct op zoek waren naar maximale aantallen kiezers, maar naar de *juiste* kiezers. Zijn stelling behoeft evenwel enige correctie, niet alleen als het om de verkiezingscampagne gaat, maar eveneens als het om het (publieke) debat gaat. Er viel namelijk wel degelijk wat te winnen of te verliezen voor de kiesverenigingen. Bovendien werd van kiezers juist verwacht dat zij *méér* deden dan dat zij alleen hun stem op de juiste kandidaat uitbrachten: men moest actief worden binnen de kiesvereniging.

De negentiende eeuw wordt wel de eeuw van het debat genoemd.<sup>299</sup> Publieke debatten vormden de kern van het politieke leven. Debat zette aan tot gedachteswisseling en bezinning; debat was daarnaast een geschikt middel om kiezers te mobiliseren en aan de partij te binden. Van debat werd kortom werk gemaakt. Het is geen overdrijving dat het voeren van debat naast het stellen van kandidaten tot de primaire taken van de kiesvereniging behoorde. De formeel-politieke en pedagogische functie gingen in dit opzicht hand in hand. Binnen de kiesver-

---

<sup>299</sup> Van Rijn, *De eeuw van het debat*, p. 257.

eniging leerde men vergaderen en voor een wat groter publiek het woord te voeren, zodat men ook met andersdenkenden in gesprek kon gaan. Overtrad men binnen verenigingsverband de bestaande spelregels of de grenzen van het fatsoen, dan werd men zorgvuldig gecorrigeerd. Daarnaast droeg het openbare debat in sterke mate bij aan de identiteitsvorming van kiezers. De Studenten Debatclub en de bijeenkomsten in de huiselijke sfeer van professor Pekelharing fungeerden én als leerschool voor parlementaire redevoering én als de plek waar studenten in aanraking kwamen met onder meer het socialistische gedachtegoed, dat een deel van de studenten uiteindelijk blijvend beïnvloedde. Een uitwisseling van verschillende opinies probeerden zij vervolgens ook de arbeiders bij te brengen door middel van het in wezen a-politieke Toynbeewerk.

Zowel het antirevolutionaire 'Nederland en Oranje' als de sociaaldemocratische afdeling hechtte aan debat. Tegelijkertijd zijn er een aantal verrassende verschillen tussen beide verenigingen te ontwaren als het gaat om de vorm of stijl van het debat. Dit verschil laat zich grotendeels verklaren vanuit de verschillende omgang met de partijbeginselen. Het door Kuyper opgestelde *Ons Program* was het absolute uitgangspunt voor de antirevolutionairen. Deze getuigenis- of beginselpolitiek verschilde in alles van de 'ruige' politieke debatvormen die de socialistenvanteerde. *De Delvenaar* onderstreepte dat voortdurend en de voorzitter van 'Nederland en Oranje' achtte het op een gegeven moment maar beter zulke debatten te mijden. De socialistenvanteerde inderdaad nogal eens een offensieve debatstijl: toehoorders moesten overtuigd raken van de in het socialisme schuilende waarheid. Antirevolutionairen gaven echter de voorkeur aan een meer defensieve manier van debatteren. Niet de confrontatie als zodanig was belangrijk, maar er moest vooral ruimte zijn om het eigen gedachtegoed te kunnen verwoorden, en die in dien mogelijk te verspreiden. Men ging dus vooral uit van eigen kracht. Niets voor niets stelde de antirevolutionaire kiesvereniging in Delft een aantal regels op die de orde tijdens de debatvergaderingen moest waarborgen. Juist die offensieve stijl van de socialistenvanteerde stuitte bij hen op veel weerstand.

Grote emotionaliteit was noch de antirevolutionairen noch de socialistenvreemd. Daarmee kon men immers een gevoelige snaar raken bij de kiezers. Hier vertoont zich evenwel opnieuw een belangrijk verschil, wat in het verlengde van het voorgaande ligt. Socialistenvanteerde hechtten aan scherpte en hadden in feite weinig te verliezen. Zij benadrukten daarom steeds de verschillen met de andere politieke kiesverenigingen, die niet werkelijk de belangen van de arbeider zouden behartigen. Antirevolutionairen daarentegen redeneerden precies andersom: de beginselen dienden als uitgangspunt en die moesten op een waardige wijze verder verbreid worden. Getuigen was belangrijker dan overtuigen. Dat sloot het benadrukken van de verschillen met andere kiesverenigingen overigens niet uit. Tot slot laten de verschillen zich zien in de 'sfeer'. Socialistenvanteerde stelden het gelijkheidsbeginsel als een fundamenteel principe voor het debat. Debaters waren el-

kaars gelijke. Daarom achtte Th. van der Waerden zijn debatclub met arbeiders zo succesvol:

Hoewel de volstreckte onzijdigheid door de wassende ontwikkeling der arbeiders nu en dan gevaar liep, werkte de joviale, verdraagzame geest mede om ook min of meer getinte bijeenkomsten vruchtbaar te doen zijn voor het beoogde doel: oefening in het debat. (...). Alle schroom om zelf onderwerpen in te leiden verdween en meer en meer ging de club aan haar doel beantwoorden. Bovendien rees bij een der werklieden het gezonde denkbeeld om elken clubavond een anderen voorzitter uit de clubleden te benoemen. Hierdoor verdween de laatste hinderpaal voor den kameraadschappelijken omgang en was er geen sprake meer van een hooger standpunt van den leider.<sup>300</sup>

Die sfeer uitte zich dus in een 'kameraadschappelijken omgang' en een 'joviale, verdraagzame geest'. Juist omdat de antirevolutionairen veel meer redeneerden vanuit hun eigen beginsel, verwierpen zij impliciet dit gelijkheidsbeginsel; men zocht slechts naar verwantschap. De hiërarchische structuur verklaart dan tevens de langdurige 'broedertwist' tussen de leden van 'Nederland en Oranje' en Patrimonium.

### BESCHAVING

Waar het debat tijdens huishoudelijke en openbare vergaderingen de openheid bevorderde, droegen cursusvergaderingen juist bij aan de geslotenheid. Als hoeders van kiezers moest het kader van de verenigingen er zorg voor dragen dat zowel de vereniging zelf als de leden door middel van vorming of beschaving tot volwassenheid kwamen. De antirevolutionairen en sociaaldemocraten introduceerden daarvoor beide het fenomeen cursusvergadering. Beide Delftse kiesverenigingen hanteerden dus dezelfde politieke vorm, maar andermaal gaven ze er een eigen invulling aan. De betekenis van het politieke beginsel bleek voor de antirevolutionairen opnieuw van doorslaggevende betekenis te zijn. Cursusvergaderingen waren binnen 'Nederland en Oranje' vooral bedoeld om kennis te maken met de eigen beginselen en daar een beter begrip van te krijgen. Voor enige 'wrijving van gedachten' was zeker plaats, maar dan wel ingebed in een vertrouwelijke, gemoedelijke sfeer van enkel geestverwanten. De interngerichte houding van de antirevolutionairen werd prachtig samengevat door *de Delvenaar*, toen deze haar kiezers aan het begin van een nieuw jaar krachtig opriep vooral actief te blijven of te worden:

---

<sup>300</sup> 'Jaarverslag Toynbeewerk 1898' in: *Verslag van den toestand der gemeente Delft over het jaar 1898* (Delft 1899), bijlage 41.

Zonder *Kader*-oefeningen komt men ook in dezen strijd niet klaar. Door lezingen, vergaderingen, onderlinge besprekingen moeten de beginselen meer doordringen tot in het hart en leven der partijgenooten. (...) Als men eens ophield bladen van andere richting te begunstigen en bladen der eigenen partij te leren en te steunen, wat zou het er anders bij ons uitzien. Maar aan *dat* oor zijn en blijven vele van onze lieden doof.<sup>301</sup>

Bij de socialisten stond het beschavingsideaal voorop. Van cursusvergaderingen ging nu eenmaal 'opvoedende kracht' uit, zo was de gedachte. Had men aanvankelijk nog wel oog voor de eigen beginselen, spoedig stonden dergelijke bijeenkomsten meer in het teken van de algemene ontwikkeling van arbeiders. Daarmee begaf de afdeling in Delft zich op een terrein dat in den lande veelal bearbeid werd door de Toynbee-vereniging, die de afstand tussen de verschillende standen beoogde te verkleinen. Evenwel zijn er geen aanwijzingen dat de Delftse SDAP-afdeling en de 'Vereeniging Toynbeewerk' elkaar in de weg zaten; evenmin bestond er frictie tussen beide, zoals in Amsterdam het geval was. Beide dienden hetzelfde doel: 'opvoeding' van de arbeiders.

#### GEZELLIGHEID

Sociabiliteit speelde binnen de antirevolutionaire kiesvereniging nauwelijks een rol, althans voor zo ver dat valt te reconstrueren. Daarvoor was men eerder op de kerk en de daaraan verbonden verenigingen aangewezen. Wel werden geestverwantschap en een gemoedelijke sfeer noodzakelijk geacht voor het wel slagen van een cursusvergadering. Bij de sociaaldemocraten lag dat anders: gezelligheid werd juist als een voorwaarde beschouwd om succesvol te kunnen opereren tijdens de verkiezingen. Anders geformuleerd zou men kunnen stellen dat bij de antirevolutionairen de onderschrijving van de beginselen leidde tot eensgezindheid of broederschap, terwijl bij de sociaaldemocraten gezelligheid als voorwaarde voor eenheid gold. 'Nederland en Oranje' had haar beginselen immers in boekvorm – de *Bijbel* en daaruit afgeleid *Ons Program*. De SDAP-afdeling had wel beginselen, maar de interpretatie daarvan was bron van onenigheid. Haar program moest met andere woorden nog een vaste vorm krijgen. Daarom waren opvoeding en gezelligheid zo belangrijk: de afdeling had de taak sociaaldemocraten met uiteenlopende ideologische of theoretische visies samen te binden in één vereniging. Botsingen waren binnen de antirevolutionaire kiesvereniging eerder stands-gerelateerd van aard, terwijl conflicten binnen de SDAP-afdeling meer persoonlijk van aard waren. Gezelligheid uitte zich binnen de SDAP in het jaarlijkse 'verjaardagsfeest' van de afdeling en in een keur aan sub-verenigingen: van een fietsclub tot een zangvereniging, en van een muziekvereniging tot een toneelvereniging. Het kenmerkende van al deze verenigingen was dat ze duidelijk

---

<sup>301</sup> *De Delvenaar*, 20 januari 1900.

gelieerd waren aan de SDAP-afdeling, en dus bijeenkomsten waren van gelijkgestemden.

De politieke vormen die rond de eeuwwisseling gehanteerd werden, droegen met andere woorden bij aan de vorming van een zichtbare antirevolutionaire en een socialistische morele gemeenschap. Bewust wordt hier gesproken van een morele gemeenschap: men wenste kiezers namelijk te mobiliseren langs een bepaald set van politieke normen en waarden. Deze normen en waarden verschilden uiteraard per politieke groepering. De politieke richtingen, of lokaal beschouwd de kiesverenigingen, waren dus geen afspiegeling van het volk, zoals de leidlieden graag beweerden, maar slechts een afspiegeling van een bepaald *volksdeel*. De antirevolutionaire kiesvereniging en sociaaldemocratische afdeling maakten elk onderdeel uit van een morele gemeenschap. Een gemeenschap welteverstaan die zich reeds voordeed vóórdát wetenschappers spreken van ‘verzuiling’. Waar de SDAP-afdeling het hart van de socialistische gemeenschap vormde, fungeerde de kerk als de kern van de orthodox-protestante of antirevolutionaire gemeenschap in Delft. Strijd, beschaving en gezelligheid: het ging in de kiesverenigingen samen op.

Een enigszins finalistisch interpretatiekader is ook in dit betoog onontkoombaar gebleken. De onderzochte periode, zo is immers net geconcludeerd, kan als een soort voorbode van de tijd van de verzuiling beschouwd worden. Toch is in deze studie getracht recht te doen aan de eigenheid van de verschillende vormen van politiek, die rond de eeuwwisseling in de context van de stad Delft zichtbaar waren. Het gaat dus te ver om de kiesverenigingen zonder meer als proto-partijen te beschouwen. Deze studie toont juist aan dat de betreffende vormen nog onvast waren en langzaam maar zeker vastere vormen gingen aannemen. Dat verklaart waarom men enerzijds de openbaarheid zocht en anderzijds het eigen kiezerscorps wilde afscheiden van deze openbaarheid. Het begrip morele gemeenschap stelt tevens in staat om de geleidelijke ontwikkeling van het Nederlandse politieke bestel in ogenschouw te nemen. Eén ding staat in ieder geval vast: van lineair proces met een gegeven uitkomst is allerm minst sprake geweest. Het jaar 1918 is dan ook geen absolute breuk in de geschiedenis, maar veeleer de uitkomst van een zoektocht waarin nieuwe groepen kiezers lokaal én nationaal geïntegreerd moesten worden in het politieke bestel. Voor deze integratie dienden de politieke elites zowel open als gesloten vormen van politiek te gebruiken.

Meer onderzoek naar vormen van politiek op lokaal niveau zou moeten aantonen hoe onvast de politiek daadwerkelijk was rond de eeuwwisseling. Het verdient aanbeveling om meerdere casussen – zowel stedelijke als landelijke – met elkaar te vergelijken, en alle politieke richtingen daarbij te betrekken. Vanuit lokaal perspectief kan dan een verrassend licht geworpen worden op de vorming van nationale partijen.

## DANKWOORD

Het schrijven van een scriptie is een intensieve maar boeiende bezigheid, zo kan ik uit ervaring schrijven. Een lange periode, die zo haar pieken en dalen had, ligt inmiddels achter mij. Via deze weg wil ik in het bijzonder een aantal personen bedanken die mij de achterliggende periode morele steun verleenden. Allereerst denk ik aan mijn begeleider, prof. dr. H. te Velde. De tussentijdse besprekingen gaven elke keer weer veel moed om de ingeslagen weg te vervolgen en deze scriptie tot een goed einde te brengen. Verder denk ik ook aan de gesprekken met de altijd hulpvaardigde medewerkers van het Gemeentearchief van Delft en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Verder dank ik R. van der Laarse voor zijn bereidwilligheid mij zijn paper toe te sturen en R. de Jong voor zijn stimulerende reactie op mijn onderzoek. Ten slotte wil ook Christaan Veldman bedanken voor zijn kritische reactie op het manuscript. Eventuele onvolkomenheden komen uiteraard voor mijn rekening.

## APPENDIX I

*Gekozen Tweede Kamerleden in het kiesdistrict Delft, 1871-1917.*

1871	p	J. van Kuyk	C	1108 (62.04%)
1873	p	J.L. van Nierstrasz	C	900 (46.34%)
	h			1187 (54.62%)
1875	p	F. de Casembroot	C	1116 (43.92%)
	h			1381 (55.28%)
1877	p	A.M. Schagen van Leeuwen	Li	964 (41.71%)
	h			1416 (57.19%)
1879	p	F. de Casembroot	C	1059 (45.86%)
	h			1279 (60.42%)
1881	p	J.C. Fabius	Ar	1675 (65.48%)
1883	p	A.H.M. van Berckel	Rk	1031 (38.41%)
	h			1468 (51.45%)
1884	a	A.H.M. van Berckel	Rk	1172 (51.32%)
		J.C. Fabius	Ar	728 (31.88%)
	h			1932 (65.00%)
1886	a	J.C. Fabius	Ar	1960 (61.27%)
		A.H.M. van Berckel	Rk	1822 (56.96%)
1887	t	J.C. Fabius	Ar	1185 (98.59%)
	a	J.C. Fabius	Ar	1568 (69.01%)
		A.H.M. van Berckel	Rk	1509 (66.42%)
1888	a	J.C. Fabius	Ar	1403 (52.61%)
1890	t	H.A. van der Velde	Ar	1393 (52.15%)
1891	a	H.A. van der Velde	Ar	1310 (48.29%)
	h			1459 (50.52%)
1894	a	W.H. de Beaufort <sup>303</sup>	Li	929 (44.13%)
	h			1523 (66.05%)
	t	G.J.T. Beelaerts van Blokland	Vrij-ar	1120 (56.65%)
1897	t	N.G. Pierson	Li	632 (57.04%)
	a	H.A. van der Velde	Ar	2042 (49.16%)
	h			2327 (53.09%)
1901	a	H.A. van der Velde	Ar	2464 (58.42%)
1905	a	H.A. van der Velde	Ar	3386 (56.46%)
1909	a	H.A. van der Velde	Ar	3828 (64,38%)
1913	a	H.A. van der Velde	Ar	4029 (57,90%)
1917	a	H.A. van der Velde	Ar	N.v.t.

<sup>302</sup> Gedurende de verkiezingen van 1884-1887 was Delft een dubbel kiesdistrict.

<sup>303</sup> Omdat De Beaufort opteerde voor Amsterdam moesten er nieuwe verkiezingen worden gehouden.

**Toelichting bij de tabel:**

In de eerste kolom staat het jaartal van de verkiezingen vermeld, die door middel van een afkorting in de daarop volgende kolom wordt toegelicht. De afkortingen staan respectievelijk voor periodieke (p), tussentijdse (t) en algemene (a) verkiezingen of de daarop volgende herstemmingen (h). In de twee volgende kolommen zijn de *gekozen* kandidaten opgenomen, met de politieke richting waartoe zij behoren: antirevolutionair (ar), vrij-antirevolutionair (vrij-ar), conservatief (c), liberaal (li) of rooms-katholiek (rk). In de laatste kolom staat het aantal uitgebrachte stemmen, met tussen haakjes het behaalde percentage stemmen ten opzichte van de geldig uitgebrachte stemmen.

Als leesvoorbeeld dient J.L. van Nierstrasz in het jaar 1873. Bij de periodieke verkiezingen behaalde hij geen absolute meerderheid van stemmen, waarnaar herstemmingen plaatsvonden. Toen behaalde hij wel de benodigde meerderheid en werd gekozen.

De tabel is samengesteld uit de gegevens die te vinden zijn op [http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Verkiezingen/databank/zoek\\_district/verkiezingen\\_per\\_district?District\\_ID=54](http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Verkiezingen/databank/zoek_district/verkiezingen_per_district?District_ID=54) (laatst bezocht op 9 september 2013).



## APPENDIX II

*Overzicht van de antirevolutionaire en sociaaldemocratische raadsleden in Delft, 1885-1915.*<sup>304</sup>

	Zittingster- mijn <sup>305</sup>	Beroep <sup>306</sup>	Bestuurlijke nevenfuncties <sup>307</sup>	Belas- ting <sup>308</sup>
<b><u>ARP</u></b>				
<b>A. Bijl jr.</b> <i>Zuideinde 48</i>	1881-1898	Olifabrikant	Notabele NHK	74,01 in grond; 47,80 in personeel; 39,68 in patent.
<b>J.C. Fabius</b> <i>Molstraat 25</i>	1885-1892	Luitenant art.	TK-lid namens Delft (1881-1890); vz. Commissie 'School met den Bijbel'; secr. Lokaal Comité: de Unie School met den Bijbel; vz. kiesvereniging Ned. & Oranje (1885-1888).	98,70 in personeel
<b>P. van Woerden</b> <b>Hzn.</b> <i>Buitenwatersloot 235</i>	1885-1903	Kaashandelaar	Notabele en diaken NHK; bibliothecaris Christelijke Leesbiblio- theek 'Onderzoek en behoud het goe- de'; pen.mr. kiesvereniging Ned. & Oran- je (1891-1892).	35,34 in grond; 39,17 in personeel; 30,72 in patent
<b>T. Stoorvogel</b> <i>Buitenwatersloot 183</i>	1885-1903	Koopman	Notabele en diaken NHK; secr. Commissie van leden uit de onderscheiden Godsdienst-Gezindten, tot uitdeeling van Soep gedurende den Winter; secr. Kerkelijke kiesvereniging 'De Waarheid betrachtende in liefde'.	34,20 in grond; 41,52 in personeel; 30,72 in patent.

<sup>304</sup> Van der Wees heeft in zijn overzicht verschillende antirevolutionaire raadsleden over het hoofd gezien, te weten C. Kruit, H. Dros en J.C. Fliehe. Vergelijk de tabel en idem, *Grepen uit de geschiedenis van ARP-Delft*, pp. 221-222.

<sup>305</sup> Namen en zittingsduur zijn ontleend aan: L.N.G. Bouricius, *Naamlijst van burgemeesters, raadsleden enz. 1795-1921* (Delft 1921).

<sup>306</sup> *Adresboek van Delft voor desbetreffende jaargangen* (Delft betr. jaargangen).

<sup>307</sup> Tot en met 1899 is gebruik gemaakt van de *Jaarboekje voor de stad Delft* (Delft betr. jaargangen). Voor de periode daarna is het *Adresboek van Delft voor desbetreffende jaargangen* (Delft betr. jaargangen) gebruikt.

<sup>308</sup> De belastinggegevens zijn met behulp van de kiezerslijsten tot en met het jaar 1897 te achterhalen, in: GAD, Archief Secretarie, inv.nr. 2111 e.v, kiezerslijst voor het jaar 1885.

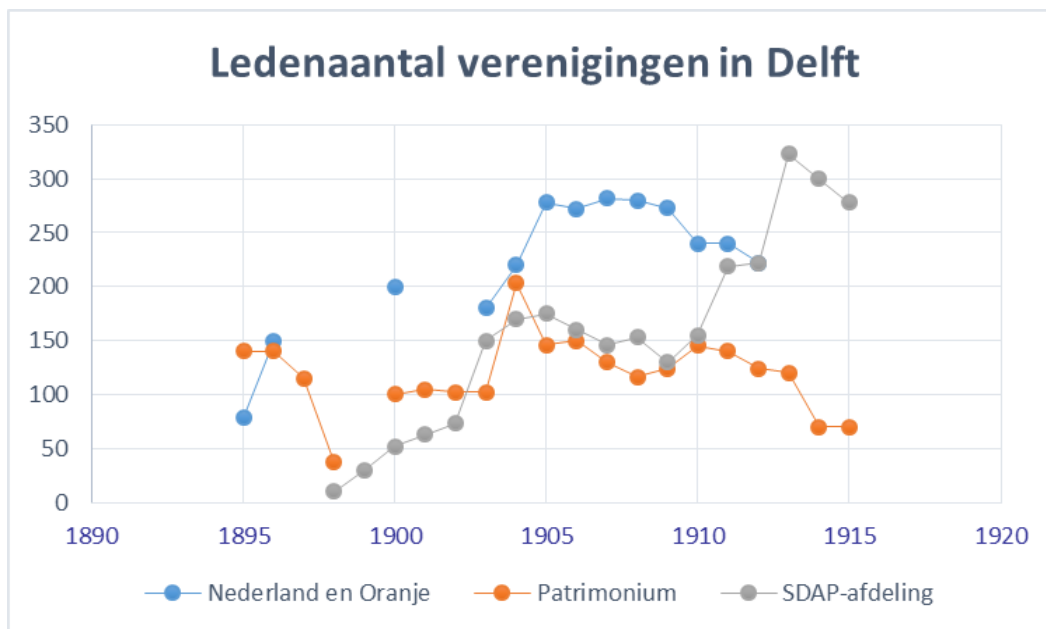
<b>Mr. P.A. Tukker</b> <i>Scheepmakerij 27</i>	1887-1889	Advocaat, procureur, leraar HBS.	Plaatsvervangend kantonrechter; lid Commissie van Toezicht op de Scholen van Lager Onderwijs.	Personele belasting naar huurwaarde van 275.
<b>W.A. Paerels</b> <i>Oude Delft 164</i>	1887-1891	Eigenaar firma	Kerkvoogd en diaken NHK; pen.mr. Commissie 'School met den Bijbel'; vz. Commissie van leden uit de onderscheiden Godsdienst-Gezindten, tot uitdeeling van Soep gedurende den Winter; lid bestuur Christelijke Leesbibliotheek 'Onderzoek en behoud het goede'.	Personele belasting naar huurwaarde van 650.
<b>A. van den Berg Azn.</b> <i>Buitenwatersloot 323</i>	1893-1899	Bouwman <sup>309</sup>	Ouderling Ger. Kerk B.	Personele belasting naar huurwaarde van 140.
<b>J.C. de Kleyn</b> <i>Oude Delft 79</i>	1893-1908	Fabrikant ijzerwaren	Secr. Commissie van Toezicht Gemeente-Bewaarscholen. [later ouderling in NHK].	Personele belasting naar huurwaarde van 300.
<b>L. den Hoed</b> <i>Oude Delft 22</i>	1899-1921 1907-1919 (w)	Aannemer	Ouderling Ger. Kerk; secr. Kiesvereniging Ned. & Oranje.	
<b>Prof. mr. L.W.C. van den Berg</b> <i>Hooikade 16</i>	1901-1905 1910-1920 (b)	Oud-hoogleraar Indische Instelling	Ouderling Waalse Kerk; (vice)-vz. Nederlands Bijbelgenootschap.	
<b>C. Kruit</b> <i>Handboogstraat 17</i>	Mei 1905-aug. 1905	Kleermaker	Vz. Werkliedenvereniging Patrimonium; lid bestuur Nederland en Oranje.	
<b>P. Goudappel</b> <i>Oude Delft 148</i>	1905-1911	Huisschilder	Ouderling Ger. Kerk (scriba); secr. Commissie: de Unie School met den Bijbel; vz. Vereeniging van Delftsche Schilderpatroons.	
<b>H. Dros</b> <i>Phoenixstraat 39</i>	1905-1909	Olifabrikant	Vz. Delftsch Dilettanten-Orkestgezelschap; lid Commissie ter bevordering der Toonkunst.	
<b>A.W.G. Bijl</b> <i>Zuidwal 6</i>	1907-1913	Olifabrikant	Kerkvoogd NHK (1910-1913) Vice-secr. Nederduitsch Hervormde Schoolvereniging; Secr. Nederlandse Zendingsvereniging.	
<b>J. Groot</b> <i>Hertog Govertkade</i>	1907-1921	Koopman in zaden	Diaken Ger. Kerk; Lid bestuur Commissie School met	

<sup>309</sup> Over A. van den Berg Azn. blijkt nogal wat verwarring te bestaan. De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', p. 190 meent dat hij houthandelaar is. Het is niet ondenkbaar dat hij de gegevens van de verkeerde persoon heeft, daar er in Delft meerdere personen Van den Berg heetten, met ook nog eens dezelfde voorletter. Wanneer de lijst met gemeenteraadsleden gecombineerd wordt met de gegevens in het adresboek, dan blijkt A. van den Berg Azn. bouwman te zijn. *De Delvenaar* (14 juli 1893) maakt het nog ingewikkelder als het stelt dat betreffende persoon in de landbouw werkzaam is.

12			den Bijbel (vz. vanaf 1916).
<b>J.C. Fliehe,</b> <i>Brabantsche Turfmarkt 20</i>	1908-1913	Schoenmaker	Pen.mr. Vereeniging Philaethes. Tot verbreiding van de Gereformeerde Beginselen; Secr. commissie van onderzoek Nieu- we Delftsche Verhuurders- Vereeniging; secr. Gereformeerde Kiesvereniging; [tot 1905 notabele in NHK].
<b>Mr. J.P. Char- don</b> <i>Oranjeplantage 39</i>	1911-1935 1913-1921 (w)	Advocaat, pro- cureur	Diaken Ger. Kerk; Pen. en vz. kiesvereniging Ned. & Oranje (kiesdistrict en provinciaal); Vz. Ned. & Oranje, 1909-1918.
<b>Dr. K.J. Bult</b> <i>Vlamingstraat 24</i>	1913-1921	Arts	Diaken Ger. Kerk (vanaf 1916); 2 <sup>de</sup> vz kiesvereniging Ned. & Oranje.
<b>J. Brinkman</b> <i>Vrouwjuttonland 4</i>	1913-1921 1919-1921 (w)	Boekbinder	2 <sup>de</sup> pen. kiesvereniging Ned & Oranje; Pen. Delftsche Boekbinders- Patroonsvereniging.
<b>M. Kolman</b> <i>Buitenwatersloot 77</i>	1915-1919 1919-1930	Broodslijter en winkelier	Diaken Ger. Kerk (vanaf 1916); Vz. Christelijke Bakkersgezellen- Vereeniging 'Door eendracht verbete- ring'; Vz. Ger. Jongelings-Ver. 'Paulus'.
<b><u>SDAP</u></b>			
<b>J.C. van Dijk</b> <i>Oranjeplantage 50a</i>	1909-1915	Plateelschilder	Vz. Delftsche Vereeniging voor Li- chamelijke Opvoeding (vanaf 1916).
<b>C.C. Schildt</b> <i>Johanna Pauli- nalaan 20</i>	1911-1917	Sigarenmaker (later winke- lier)	Lid Burgerlijk Armbestuur.
<b>S.P. Baart</b> <i>Molenstraat 28</i>	1911-1921	Secr. Ned. Ver- eeniging van glas- en aarde- werkers	Secr. Delftsche Bestuurdersbond.
<b>A. Scherpenisse</b> <i>Koningsplein 61</i>	1913-1917	Werkman N.G. en S.F.	Secr. Afdeling 'Fabrieksarbeiders' van de Delftsche Bestuurdersbond; Bestuurslid Openbare Leeszaal Delft.

## APPENDIX III

*Ledenaantallen van 'Nederland en Oranje', Patrimonium en de SDAP-afdeling in Delft, 1890-1915.*



Bron: notulen en jaarverslagen van Nederland en Oranje en de SDAP; Ten Velden, *Veertig jaren strijd*, p. 113; *Jaarboekje van Patrimonium*, jaargangen 1895-1915.<sup>310</sup>

<sup>310</sup> De gegevens zijn helaas niet compleet.

## APPENDIX IV

*Een schematische weergave van de conclusies, met daarin de overeenkomsten en verschillen tussen 'Nederland en Oranje' en de SDAP-afdeling in Delft.*

	'Nederland en Oranje'	SDAP-afdeling
<b>Vereniging</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Botsing tussen verschillende standen</li> <li>- Een zakelijke en officiële verenigingsstijl</li> <li>- Eenheid op basis van onderschrijving van de partijbeginse- len</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Nadruk op gelijkheid van de leden</li> <li>- Persoonlijke en meer informele verenigingsstijl</li> <li>- Gezelligheid als voorwaarde voor eenheid, zich uitend in een breed verenigingsleven</li> </ul>
<b>Verkiezingen</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Streven naar evenredige verdeling van de zetels</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Verkiezingen als een 'krachtproef'</li> </ul>
<b>Debatten</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Het antirevolutionaire beginsel als uitgangspunt</li> <li>- Debatstijl is defensief van aard</li> <li>- Nadruk op ordelijkheid</li> <li>- Geestelijke verwantschap als norm</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- De bestrijding van niet-socialistische beginselen als uitgangspunt</li> <li>- Debatstijl is offensief van aard</li> <li>- Nadruk op gezelligheid</li> <li>- Onderlinge gelijkheid als norm</li> </ul>
<b>Cursusvergaderingen</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Doel: kennis van eigen beginse- len</li> <li>- Gericht op vorming en verdieping</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Doel: algemene ontwikkeling</li> <li>- Gericht op beschaving</li> </ul>
<b>Conclusie</b>	<i>Kiesvereniging slechts een onderdeel van de antirevolutionaire 'morele' gemeenschap</i>	<i>Afdeling als het kloppend hart van de socialistische 'morele' gemeenschap</i>

## BRONNEN EN LITERATUUR

### I. Geraadpleegde archieven

*Gemeentearchief Delft (GAD)*

Archief antirevolutionaire kiesvereniging Nederland en Oranje

Archief L.W.C. van den Berg

Archief Secretarie

Archief Delftsche Studenten Debating Club

*Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)*

Archief S. Lindeman

Archief SDAP

Archief SDAP-afdeling Delft

### II. Geraadpleegde periodieken

*De Delvenaar*

*De Kroniek*

*De Standaard*

*Delftsche Courant*

*Nieuwe Delftsche Courant*

### III. Geraadpleegde bronnen (in GAD of IISG)

*Adresboek van Delft* (Delft z.j.), jaargangen 1886-1916.

Bouricius, L.N.G., *Naamlijst van burgemeesters, raadsleden enz.* (Delft 1921).

*De Dageraad, Ongeregeldheden tijdens de kroningsfeesten te Delft* (Delft 1898).

*Delftsche Studenten-almanak* (Delft z.j.), jaargangen 1895-1902.

*Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium* (Amsterdam/Kampen z.j.), desbetreffende jaargangen.

*Jaarboekje voor de stad Delft* (Delft z.j.), jaargangen 1870-1899.

*Verslag der handelingen van den gemeenteraad van Delft, met het daarbij behorende register, 1905* (Delft 1906).

*Verslag van den toestand der gemeente Delft* (Delft z.j.), jaargangen 1885-1916.

#### IV. Geraadpleegde literatuur en verdere bronnen

- Baudet, H., *De lange weg naar de Technische Universiteit Delft. De Delftse ingenieursschool en haar voorgeschiedenis*, deel I (Den Haag 1992).
- Berg, J.Th.J. van, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1983).
- Borrie, G.W.B., *F.M. Wibaut, mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Assen 1968).
- Borrie, G.W.B., *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907). Journalist en politicus. Een gentleman in een rode broek* (Amsterdam 2006).
- Bos, D., *Waarachtige volksvrienden. De vroeg socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Bos, N., *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Brunsum 1995).
- Brom, G., *De omkeer in 't studenteleven* (Delft 1923).
- Bruin, K., *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980).
- Buiting, H., *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland* (Amsterdam 1989).
- Dam, P. van, *In staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).
- Doel, H.W. van der, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011).
- Dudink, S., *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland, 1870-1901* (Amsterdam 1997).
- Franken, M.H.K., *Gedenkboek van het Delftsch Studentcorps, 1848-1923* (Delft 1923).
- Groot, F., *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum 1992).
- Haan, I. de, en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111,2 (1996), pp. 167-200.
- Haan, I. de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003).
- Hooven, M. ten, en R. de Jong, *Geschiedenis van Christelijk-Historische Unie, 1908-1980* (Amsterdam 2008).
- Houkes, A., *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie, 1850-1900* (Amsterdam 2009).
- Huygens, C., *Barthold Meryan* (Amsterdam 1897).
- Janse, M., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).

- Janssens, R., *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij, 1850-1888* (Hilversum 2001).
- Jong, F. de, 'De Polytechnische School. Een eerbiedwaardige instelling' in: J.W.L. Hilkhuijsen, H.F. van Leeuwen en A.C.A. Wiechmann-Oomens (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992), pp. 213-222.
- Jong, R. de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer, 1848-1887* (Hilversum 1999).
- Jong, R. de, 'Antirevolutionaire partijvorming, 1848-1879. Een afwijkende visie', in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2003), pp. 213-226.
- Jong, R. de, 'Verkiezingen in Nederland, 1888-1917. Een strijd om de kiezers of rituele volkstellingen?', *De Negentiende Eeuw* 29 (2005), pp. 115-133.
- Jong, R. de, en J. Loots, 'Valt er wat te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946' in: *Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities*, Jaarboek Parlementaire Geschiedenis (Amsterdam/Nijmegen 2008), pp. 47-60.
- Jonge, J.A. de, 'Delft in de negentiende eeuw. Van "stille netten" plaats tot centrum van industrie. Enkele facetten van de omslag in een locale sociaal-economische evolutie', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek 37* (1974), pp. 145-247.
- Klinken, G. van, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen, 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- Knegtman, P.J., 'Voor wetenschap en maatschappij. Het zelfbeeld van studenten in de Sociaal-Democratische Studentenclubs' in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman (red.), *Keurige werelddestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876* (Hilversum 2008), pp. 39-51.
- Kooi, P., *Groningen, 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987).
- Koole, R., *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland, 1960-1990* (Utrecht 1992).
- Koops, P., 'Delft als militaire stad' in: J.W.L. Hilkhuijsen, H.F. van Leeuwen en A.C.A. Wiechmann-Oomens (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992), pp. 149-160.
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen, 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel I: 1780-1914* (z.p. 2006).
- Kuiper, D.Th., *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijk studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel 1972).
- Kuiper, R., *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging, 1871-1894* (Leiden 1994).



- Kuiper, R., 'De weg van het volk. Mobilisering en activering van de antirevolutionaire beweging, 1878-1888' in: H. te Velde en H. Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996), pp. 99-119.
- Kunz, G.G., 'Kranten en drukkerijen' in: J.W.L. Hilkhuijsen, H.F. van Leeuwen en A.C.A. Wiechmann-Oomens (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992), pp. 237-247.
- Laarse, R. van der, "'Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed.'" Leken en clerus in katholiek Delft in de negentiende eeuw' in: J.C.H. Blom en C.J. Misset (red.), *'Broeders sluit U aan.' Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (z.p. 1985), pp. 68-109.
- Laarse, R. van der, 'Welstand, macht en aanzien. Het Delfts patriciaat', in: J.W.L. Hilkhuijsen, H.F. van Leeuwen en A.C.A. Wiechmann-Oomens (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992), pp. 11-26.
- Laarse, R. van der, en J. Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites bij gemeenteraadsverkiezingen in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland in het algemeen en in Delft in het bijzonder*, paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal (Amsterdam 1986).
- Lintsen, H., 'De Delftse Polytechnische School als bakermat van socialisme, 1900-1925' in: J. Bank, M. Ros en B. Tromp (red.), *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1980), pp. 81-109.
- Lintsen, H., *Ingenieur van beroep. Historie, praktijk, macht en opvattingen van ingenieurs in Nederland* (Den Haag 1985).
- Loots, J., *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004).
- Manin, B., *The principles of representative government* (Cambridge 1997).
- Meer, T. van der, S. van Schuppen en S. Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie, 1894-1913* (Amsterdam 1981).
- Perry, J., 'De jaren 1894-1919' in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland, 1894-1994* (Amsterdam 1994), pp. 10-61.
- Rijn, J. van, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Amsterdam 2010).
- Rooy, P. de, 'Begeerten en idealen' in: P. de Rooy, N. Markus, T. van der Meer en W. Vroom, *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland* (Nijmegen 1995), pp. 9-77.
- Rooy, P. de, 'De sociaal-democratische passie voor politiek' in: J. de Beus, J. van Doorn en P. de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in perspectief* (Amsterdam/Meppel 1996), pp. 136-178.

- Rooy, P. de, 'Geweld in de polder', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 119,1 (2004), pp. 62-70.
- Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2007).
- Rooy, P. de, 'Een zoekende tijd, 1913-1949' in R. Aerts, H. de Liagre Bohl, P. de Rooy en H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-1990* (Nijmegen 2009), pp. 179-262.
- Schutte, G.J., 'Arbeid, die geen brood geeft; en de ziel verstikt in smook. Achtergronden en voorgeschiedenis van 1891' in: G.J. Schutte (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig* (Den Haag 1991), pp. 10-32.
- Smit, C., "Hunne scherpste van geest vrijwillig dienstbaar aan de verheffing der gezonkenen." Toynbee-werk vanuit de universiteiten in Nederland' in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman (red.), *Stille wijkplaatsen? Politiek aan de Nederlandse universiteiten sedert 1876* (Hilversum 2006), pp. 25-34.
- Taal, G., *Liberalen en radicalen, 1872-1901* (Den Haag 1980).
- Tulder, J.J.M. van, *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954. Een sociaal-statistische studie*, (Leiden 1962).
- Velde, H. te, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek* 30,137 (1997), pp. 391-401.
- Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Velde, H. te, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* 28,3 (2004), pp. 193-205.
- Velde, H. te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005), pp. 106-123.
- Velde, H. te, 'Van grondwet tot grondwet, 1848-1917' in: R. Aerts, H. de Liagre Bohl, P. de Rooy en H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-1990* (Nijmegen 2009), pp. 97-175.
- Velde, H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Velden, G.J. ten, *Veertig jaren strijd, 1898-1938. Beknopt overzicht van de geschiedenis der afdeling Delft van de Soc.-Democr. Arb. Partij* (Delft 1938).
- Veldheer, V., *Kantelend bestuur. Onderzoek naar de ontwikkeling van taken van het lokale bestuur in de periode 1851-1985* (Rijswijk 1994).
- Veldhuizen, A. van, 'Dat is een tragiek geweest, hoor. Strijd en partijcultuur in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij', *Socialisme & Democratie* 6 (2009), pp. 11-19.
- Vis, G.N.M., 'Het Delftsch Studenten Corps: enkele aspecten van de beeldvorming en reputatie' in: E.A.W. Henssen (red.), *Het Corps als Koninkrijk. 150 jaar Delftsch Studenten Corps* (Hilversum 1998), pp. 49-80.

- Voerman, G., 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis van Nederland* 120,2 (2005), pp. 226-269.
- Voerman, G., "Een Unie, niet een partij." Over de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie', *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006), pp. 206-218.
- Voerman, G., 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij' in: G. Voerman en D.J. Wolffram, *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2007), pp. 43-49.
- Vries, B. de, *Electoraat en elite: sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam, 1850-1895* (Amsterdam 1986).
- Vries Wzn., W. de, 'De Delftsche Nijverheid van J.C. van Marken' in: J.W.L. Hilkhuisen, H.F. van Leeuwen en A.C.A. Wiechmann-Oomens (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992), pp. 111-117.
- Waerden, Th. van der, 'Prof.mr. B.H. Pekelharing', *De Socialistische Gids* 7,3 (1922), pp. 241-244.
- Waerden, Th. van der, 'Het Delftse milieu', in: E. Boekman (red.), *Ir. J.W. Albarda. Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandsche arbeidersklasse. Een beeld van de groei der Nederlandsche volksgemeenschap* (z.p. 1938), pp. 15-18.
- Wees, A. van der, *Grepen uit de geschiedenis van ARP-Delft, 1866-1980* (z.p. 1980).
- Wibaut, F.M., *Levensopbouw. Memoires* (Amsterdam 1936).
- Wilde, I. de, 'Een sterke geest van vrijheid.' *Brieven van de student J.W. Albarda aan G. Nolet-Adama en F.M. Wibaut*. Bezorgd en van een inleiding voorzien door Inge de Wilde (Amsterdam 2000).
- Wolffram, D.J., 'Schikken en plooiën. Plaatselijke elites in tijden van verzuiling, 1850-1920' in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000), pp. 80-102.
- Zanden, J.L. van, en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

## V. Websites

- Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, <<http://socialhistory.org/bwsa/>>.
- Gemeentearchief Delft (digitale stamboom), <<http://www.archief.delft.nl/>>.
- Huygens Instituut, <[www.historici.nl](http://www.historici.nl)>.
- Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1928), <[www.dbnl.nl](http://www.dbnl.nl)>.

*Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel I, <[www.dbnl.nl](http://www.dbnl.nl)>.  
Parlementair Documentatiecentrum Universiteit Leiden,  
<<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Verkiezingen/databank>>.